

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
SOCIALINĖS GEROVĖS IR NEGALĖS STUDIJŲ FAKULTETAS
SPECIALIOSIOS DIDAKTIKOS KATEDRA

Specialiosios pedagogikos magistrantūros studijų programa

Inga Kuzinevičienė

**DAILĖS TERAPIJOS METODŲ GALIMYBĖS IR POVEIKIS
FORMUOJANT NEŽYMIAI SUTRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ
SAVĘS SUVOKIMĄ**

Magistro darbas

Magistrinio darbo vadovė –
doc. dr. Asta Vaitkevičienė

Magistro darbo santrauka

Darbe atlikta *teorinė analizė* parodė, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai dėl žemesnio socialinio intelekto, negalės stigmatos, paauglystei būdingo akceleracijos reiškinio gali turėti adekvataus savęs suvokimo bei vertinimo problemų.

Iškelta *hipotezė*, kad kryptingai taikomas atitinkamų meninės raiškos situacijų modelis gali efektyviai įtakoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą, kuris pasireiškia savivaizdžio kaita bei labiau adekvačiu savęs vertinimu.

Pedagoginio eksperimento metodu buvo atliktas tyrimas, kurio *tikslas* – atskleisti dailės terapijos metodų galimybes ir poveikį, formuojant nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą.

Panaudojus literatūros analizės rezultatus, sukurti ir įgyvendinti du modeliai:

- meninės raiškos situacijų modelis, užtikrinantis savivokos per saviraišką perspektyvą;
- tyrimų modelis, suteikiantis savivaizdžio ir savęs vertinimo rezultatų analizės galimybes.

Tyrime dalyvavo atsitiktinai parinkti 6 nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai.

Empirinėje dalyje nagrinėti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivaizdžio ir savęs vertinimo testų rezultatai bei atlikta individualių atvejų analizė atskleidė svarbiausias tyrimo *išvadas*:

1. Atliktas pedagoginis eksperimentas, atskleidė dailės terapijos metodų galimybes: motyvuoti programos dalyvius aktyviai veiklai, reikštis teigiamai ugdytinių asmenybės saviraiškai, ugdytiniams atpažinti save socialinio dalyvavimo kontekste, pažinti savo bruožus ir emocijas.
2. Testų ir projekcinio piešinio rezultatai parodė, jog dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos formavimo programa teigiamai paveikė visų grupės dalyvių suvokiamų savojo *aš* bruožų kaitą bei savęs suvokimą kitų atžvilgiu. Tuo tarpu, savęs vertinimo kaitą, tyrime panaudoti savęs vertinimo tyrimo metodai reikšmingai gali atskleisti tik pirminio neadekvataus (pernelyg aukšto arba pernelyg žemo) savęs vertinimo atvejais.
3. Empiriniai tyrimo duomenys patvirtina hipotezę, kad kryptingai taikomas atitinkamų meninės raiškos situacijų modelis gali efektyviai įtakoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą, pasireiškiantį savivaizdžio kaita bei labiau adekvačiu savęs vertinimu.

Esminiai žodžiai: dailės terapija, nežymiai sutrikęs intelektas, savęs suvokimas, savęs vertinimas, specialiųjų poreikių vaikai.

Turinys

Magistro darbo santrauka	2
Įvadas	4
1 skyrius. NEŽYMIAM SUKRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SAVIVOKOS FORMAVIMO GALIMYBĖS	9
1.1. Nežymaus intelekto sutrikimo teorinė samprata ir reali nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių būklė.....	9
1.2. Integracijos į visuomenę iššūkiai nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos ir savęs vertinimo formavimui(si)	13
1.3. Dailės terapijos metodų panaudojimo galimybės nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimui.....	17
2 skyrius. PEDAGOGINIO EKSPERIMENTO FORMUOJANT NEŽYMIAM SUKRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SAVIVOKĄ TYRIMŲ ANALIZĖ	24
2.1. Tyrimo metodologija.....	24
2.2. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivaizdžio ir savęs vertinimo tyrimų analizė.....	26
2.2.1. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupės savivaizdžio tyrimo rezultatai.....	26
2.2.2. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupės savęs vertinimo tyrimo rezultatai.....	30
2.2.3. Grupės tiriamųjų savivaizdžio ir savęs vertinimo tyrimų apibendrinimas.....	31
2.3. Individualių savivokos formavimo rezultatų aptarimas (atvejų analizė)	33
Išvados	44
Rekomendacijos	45
Literatūra	46
Summary	49
Priedai	51
1 priedas. Asmenybės struktūrinės dalys.....	52
2 priedas. Savęs pažinimo programos užsiėmimų teminis išplanavimas.....	53
3 priedas. Savęs vertinimo tiriamoji užduotis.....	54
4 priedas. Pedagoginio eksperimento schema.....	55
5 priedas. Pirminės ir baigiamosios tyrimo užduoties „aš esu“ mergaičių piešiniai.....	56
6 priedas. Pirminės ir baigiamosios tyrimo užduoties „aš esu“ berniukų piešiniai.....	57
7 priedas. Statistiniai tyrimų duomenys.....	58
8 priedas. Elenos programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	59
9 priedas. Astos programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	60
10 priedas. Valės programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	61
11 priedas. Vyto programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	62
12 priedas. Eriko programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	63
13 priedas. Niko programos metu sukurti individualios raiškos darbai.....	64

Ivadas

Vykstant politiniams ir socialiniams pokyčiams Lietuvoje, gilėjant viso pasaulio ekonominei integracijai, nepaliaujamai tobulėjant globaliniams ryšiams, visuomenėje stebima dviprasmiška socialinių normų, kultūrinių papročių ir vertybių kaita. Viena vertus, tampame visapusiškai laisvesni, turintys didesnes galimybes, kita vertus, staigių pasikeitimų kontekste pasireiškia polinkis į konformizmą su išlikusiu vidiniu totalitarizmo atspalviu, kuris kelia pavojų asmeninio identiteto formavimuisi. Esant tokioms prieštaringsoms visuomenės vystimosi tendencijoms, labai svarbios tampa, save vertinančios, atsakingos, gebančios savarankiškai veikti asmenybės ugdymo idėjos, kurios svarbios ir specialiojo ugdymo teorijai bei praktikai.

Socialinis praktinis tyrimo aktualumas. Jau antras dešimtmetis vykdoma švietimo sistemos reforma reikšmingai pakeitė specialių poreikių asmenų sampratą mūsų visuomenėje. 1991 m. priimtas Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas bei tais pačiais metais priimtas, Lietuvos žmonėms su negalia skirtas Socialinės integracijos įstatymas (2005 m. iš esmės atnaujintas), suteikė lygias teises visiems Lietuvos piliečiams (Įstatymų, skirtų žmonėms su negale, vadovas 1998, p.8). Tai atkreipė visuomenės, specialistų dėmesį į specialių poreikių asmenų savęs aktualizavimo problemas. Jau 1992 metais Lietuvos švietimo koncepcijoje akcentuojama humaniškomis vertybėmis grindžiama švietimo sistema (1992), o 1995 Lietuvos Seime ratifikuota Jungtinių Tautų Vaiko teisių konvencija įpareigojo ne tik sudaryti galimybę neįgaliems vaikams gauti išsilavinimą, įsigyti profesiją, bet ir visapusiškai ugdyti asmenybę, talentą, protinius bei fizinius gebėjimus. Tai sudarė sąlygas Lietuvos mokytojams, psichologams atidžiau pažvelgti į specialių poreikių vaikų visavertiškumo plėtojimo galimybes. Kaip viena iš galimybių, buvo pradėta nagrinėti meninės veiklos reikšmė specialiame ugdyme.

Prasidėjęs aktyvus integruoto ugdymo procesas skatino ieškoti efektyvesnių individualaus ir diferencijuoto darbo su vaikais būdų, nes buvo pastebėta, kad integracija vyksta gana stichiškai: vaikai neparuošti psichologiškai, juridinis reglamentavimas ir pedagogų parengimas neatitiko vykstančių pokyčių (Galkienė, 2003; Ruškus, 2002), o aktyvus neįgaliųjų socialinis dalyvavimas, individualių intelektinių galių plėtotė, atsižvelgiant į vaiko organinius, psichologinius, kultūrinius vaiko ypatumus, tai daugiau deklaratyvi, bet ne realybėje pasireiškianti tikrovė (Lapėnienė, 2005; Ruškus, Mažeikis, 2007). Moksliniuose tyrimuose konstatuojama, kad inkliuzinio ugdymo nebuvimas pasireiškia neįgaliųjų visuminės sampratos apie save praradimu (polinkis į depresiją, neadekvatus savęs vertinimas), pažintinės veiklos aktyvumo sumažėjimu (netikėjimas savo jėgomis, silpna mokymosi motyvacija) ir, kaip vieną iš veiksmingų būdų aktyvinti neįgaliųjų asmenų „aš“ veiksmingumą (savęs suvokimą), siūlomi meno terapijos ir meno pedagogikos integralūs ugdymo modeliai (Brazauskaitė, 2001; Ruškus, 2000;

Vaitkevičienė, 2006; Vilkelienė, 2003). Pastebėtas teigiamas meninės veiklos poveikis davė impulsą kurtis meno studijoms bei klasėms, taikyti naujas meninės veiklos programas sprendžiant ugdymo, socialines, psichologines problemas.

Menas pastaruoju metu vis dažniau tampa svarbia integralia sfera, visokeriopai ugdant specialiųjų poreikių vaikus. Ypač tai aktualu nežymiai sutrikusio intelekto asmenims, kurie rengiami savarankiškam gyvenimui, turi aiškiai suvokti save, savo veiksmus, būti visiškai atsakingi už savo poelgius ir tai rodo šios srities veiklos bei tyrimų reikalingumą. Meninio ugdymo modelių pagalba nežymiai sutrikusio intelekto ugdytiniai turi didesnes galimybes tapti savarankiškais visuomenės nariais, todėl būtina analizuoti dailės terapijos metodų įvairovę ir jų teorines prieigas (Piličiauskas, 2005; Vaitkevičienė, 2005).

Daugelis specialistų, mokslininkų pripažįsta, kad savęs suvokimui ir tolesniam asmenybės formavimuisi labai svarbus paauglystės laikotarpis (Žukauskienė, 1998; Valickas, 1991; Копытин, Корт, 2001; Выготский, 1983). Dar sudėtingiau įveikti šį laikotarpį silpnėsių protinių galių vaikams. Mokykloje pateikiami įvairūs elgesio stereotipai dažnai nepadedą sutrikusio intelekto paaugliui priimti savarankiškus, adekvačius jų amžiui sprendimus. Ryškėjant interesų skirtumams, jie vis mažiau geba socialiai bendrauti su bendraamžiais, efektyviai veikti kitose socialinėse situacijose (Juodraitis, 1997; Ališauskas, Vaičienė, 2005). Todėl paaugliui būtina atrasti kuo daugiau savo asmenybės bruožų ir savybių, kuriais gali remtis, sprendžiamas socialines problemas. Šiuo darbu siekiama atskleisti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos ugdymo menų galimybes.

Mokslinis tyrimo aktualumas. Mokslinėje literatūroje savęs suvokimo dailinėje veikloje svarbą bei meno terapijos taikymo galimybes ypač gausiai aptaria užsienio pedagogai, psichologai. Humanistinės psichologijos ir pedagogikos atstovai teigia, kad tik per savarankišką, aktyvią kūrybinę veiklą atskleidęs savo tikrąjį „aš“, žmogus gali tapti laimingas ir naudingas visuomenei (Allport, 1998; Rogers, 1985; Maslow, 2006). Nors pastebėta, kad žemo intelekto žmonės retai būna kūrybingi, tačiau vyrauja nuomonė, kad vaiko protinė negalė tik iš dalies trukdo vaikui atsiskleisti ir reikštis kūryboje (Gage, Berliner, 1994; Daniel, James 2003; Myers, 2000).

Daugelis mokslininkų mano, kad meninė veikla gali padėti vaikams formuojant identitetą, taip pat pagerina savigarbą, sugebėjimą spręsti problemas bei socialinę adaptaciją (Dubowski, 1982; Anderson, 1994; McNiff, 1992; Mauro, 1998; Oklachander, 2007 ir kt.). Dailės terapijos praktinio taikymo metodus neįgaliųjų ugdyme, socialiniame darbe plačiai nagrinėja rusų dailės terapijos specialistai (Лебедева, 2003; Киселева, 2007; Копытин, 2001; Мадлер, 2007; Гудмон 2000). Mokslininkai, nagrinėjantys piešinio analizės metodus, mano, kad piešinys gali

atskleisti asmenybės bruožus ne tik tyrėjui, bet ir pačiam asmeniui padėti geriau save suprasti (Vengeris, 2007; Brochman, 2007; Лебедева, 2003; Oklachander, 2007).

Savęs suvokimo ir išreiškimo galimybės tiesiogiai siejamos su kūrybiškumą ir saviraišką skatinančiomis programomis. Jos jau yra sudaromos ir naudojamos mūsų šalyje, sprendžiant socialines (Leliūgienė, Klemkaitė 2004, Dapkutė, 2003), žymiai ir vidutiniškai sutrikusio intelekto (Brazauskaitė, 2001; Vaitkevičienė, 2006), sutrikusios regos (Lapėnienė, 2005), gabių (Grakauskaitė-Karsokienė, 2003) vaikų ugdymo, psichologines (Kučinskienė, 2006) problemas. Šiame kontekste išryškėja meninių priemonių taikymo galimybių nežymiai sutrikusio intelekto vaikų ugdymui tyrimų trūkumas.

Probleminiai klausimai.

1. Kokios meninės raiškos priemonės ir metodai padeda nežymiai sutrikusio intelekto paaugliams geriau save pažinti?
2. Kokios diagnostinės savivokos kitimo galimybės savivokos tyrimo metu?

Tyrimo objektas. Dailės terapijos metodų panaudojimo galimybės, formuojant nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą.

Tyrimo tikslas. Atskleisti dailės terapijos metodų galimybes ir poveikį, formuojant nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą.

Uždaviniai:

1. Atlikus mokslinės literatūros šaltinių analizę, išryškinti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos ypatybes ir jų raišką dailinėje veikloje.
2. Panaudojant literatūros analizės rezultatus dailės raiškos programos konstravimui, sukurti du modelius: meninės raiškos situacijų, užtikrinančių savivokos per saviraišką perspektyvą ir tyrimų modelį, suteikiantį rezultatų analizės galimybes.
3. Atlikti pedagoginį eksperimentą nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupėje pagal sukurtą savivokos formavimo modelį bei įvertinti gautus rezultatus.
4. Remiantis sukurtu nežymiai sutrikusio intelekto asmenų savivokos tyrimo modeliu, išanalizuoti tyrimo rezultatus ir atskleisti paauglių savęs vertinimo pokytį.

Hipotezė. Kryptingai taikomas atitinkamų meninės raiškos situacijų modelis gali efektyviai įtakoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą, kuris pasireiškia savivaizdžio kaita bei labiau adekvačiu savęs vertinimu.

Tyrimo dalyviai. Siekiant visapusiškai išnaudoti meninės raiškos situacijų modelį ir sudaryti optimaliai sutelktą grupę (Kepalaitė, 2008), tyrime dalyvavo 6 atsitiktinai parinkti 9 klasės paaugliai, turintys nežymų intelekto sutrikimą.

Tyrimo metodologija ir metodai.

Tyrimė atsizvelgta į šias nuostatas:

- Humanistinės psichologijos ir pedagogikos nuostatas, kurios teigia, kad tik per savarankišką aktyvią kūrybinę veiklą atskleidęs savo tikrąjį „aš“, žmogus gali tapti laimingas ir naudingas visuomenei (Allport, 1998; Rogers, 1985; Maslow, 2006).
- Normalizacijos principus, kurie dailės terapijos metodus ir priemones apibūdina kaip neturinčius specialiojo ugdymo specifikos (tinkančius visiems, nepriklausomai nuo amžiaus, išsivystymo lygio ar tautybės) ir tuo pačiu stimuliuojančius individuacijos procesą (Anderson, 1994; Mauro, 1998; Oklachander, 2007; Ruškus, Mažeikis, 2007)
- Dailės terapijos nuostatas, kurios teigia, kad dailės terapija, kaip priemonė, geriausiai atspindinti asmenybę ir padeda formuoti savivoką (Dubowski, 1982; Kočiūnas, 1999; Копытин 2001; McNiff, 1992; Mauro, 1998; Oklachander, 2007).

Darbe taikomi šie *tyrimo metodai*:

1. Teoriniai: pedagoginės, psichologinės dailės terapijos, specialiojo ugdymo literatūros analizė.
2. Praktinės veiklos: pedagoginis eksperimentas.
3. Diagnostiniai: piešinių pjūvių metodas, testavimo metodas.

Mokslinių šaltinių analizė leidžia suvokti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimo specifiką ir svarbą, pažinti Lietuvos bei kitų šalių pastarosios tyrimų srities kontekstą bei suformuluoti nagrinėjamos problemos pagrindus.

Praktinė veikla suteikia galimybes manipuluoti nepriklausomais kintamaisiais ir tokiu būdu formuoti eksperimentinio tyrimo pagrindus.

Diagnostiniai metodai įgalina patikrinti taikomų metodų efektyvumą, tai yra leidžia analizuoti priklausomų kintamųjų duomenis ir apibendrinant patikrinti hipotezę.

Gautieji duomenys apibendrinti naudojant piešinių analizės procedūras ir statistinius tyrimų metodus (Excel 2003).

Pagrindinės sąvokos.

Dailės terapija (*art-therapy*) yra terapijos forma, kurioje vizualinių vaizdinių kūrimas (tapymas, piešimas, lipdymas ir kt.) naudojamas kaip išraiškos ir komunikacijos priemonė (Ivanovič, 2007).

Nežymiai sutrikęs intelektas, pagal raidos sutrikimų klasifikaciją, tai silpniausiai išreikštas protinių sugebėjimų nukrypimas nuo normos, sukeltas elgesio, emocijų bei socialinio prisitaikymo sutrikimų (Bagdonas, 1995, cit. Ališauskas 2003).

Savęs pažinimas (*self-cognition*) – savęs tyrinėjimo rezultatas, teikiantis žinių apie savo fizinę, psichinę išdvasinę būklę (Jovaiša, 2007, p. 225).

Savęs suvokimas, savivaizdis (*self-awareness, self-image*) – savo minčių, pažiūrų, nuostatų, jausmų, poelgių visumos pažinimo ir vertinimo tapatinimas su savuoju aš, darantis poveikį savivertei ir elgesiui (Jovaiša, 2007, p. 260).

Savęs vertinimas (*self-evaluation*), tai psichologinė realybė, kurios metu žmogaus analizuoja save, lygina savo ypatybes su tam tikrais etalonais, visuotinai priimtomis normomis ir tikrina sprendimų apie save tikslumą ir adekvatumą (Valickas, 1991).

Adekvatus (lot. *adaequatus* – prilygintas, prilygęs) – tolygus, tapatus, visiškai atitinkantis (Tarptautinių žodžių žodynas, 2008).

Specialieji poreikiai, tai pagalbos ir paslaugų reikmės, kurių tenkinimas garantuoja optimalią, individualią ugdytinio raidą (Ališauskas, 2003).

Magistrinio darbo struktūra. Šį magistro darbą sudaro: santrauka lietuvių kalba, įvadas, 2 skyriai, išvados, naudotos literatūros sąrašas (58 šaltiniai), priedai. Tyrimo duomenis iliustruoja 9 lentelės, 29 paveikslai. Prieduose pateikiama pedagoginio eksperimento schema, savęs vertinimo tyrimo aprašas, užsiėmimų planas, savęs vertinimo tiriamoji užduotis, pedagoginio eksperimento schema, pirminės ir baigiamosios tyrimo užduoties „aš esu“ mergaičių ir berniukų piešiniai, statistiniai tyrimų duomenys, programos metu sukurti individualios raiškos darbai.

1. NEŽYMIAI SUTRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SAVIVOKOS FORMAVIMO GALIMYBĖS

1.1. Nežymaus intelekto sutrikimo teorinė samprata ir reali nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių ugdymo būklė

Psichologijos požiūriu, intelektas yra žmogaus protinių gebėjimų kompleksas, teikiantis galimybę atitinkamai tvarkyti mokymosi, profesijos arba bendruosius būties reikalus, tai yra gebėti prisitaikyti, mokytis iš patirties, spręsti problemas ir blaiviai protauti (Benesch, 2001; Myers, 2000). Intelektas sutrikimas raidos sutrikimų klasifikacijoje yra apibūdinamas kaip „protinių sugebėjimų nukrypimas nuo normos, sukeltas elgesio, emocijų bei socialinio prisitaikymo sutrikimų“ (Bagdonas, 1995, cit. Ališauskas 2003). Šiai grupei priskiriamas protinis atsilikimas, intelekto regresija ir kiti intelekto sutrikimai, kuriuos gali sukelti centrinės nervų sistemos ligos (meningitas, encefalitas), galvos smegenų traumas, paveldėjimas, kiti žalingi egzogeniniai bei endogeniniai veiksniai; taip pat svarbus pažeidimo laikas (kuo ankščiau, tuo ryškesnis pažeidimas), proceso išplitimas bei gilumas (Bagdonas, 1995; Elijošienė, 2003). Nežymiai sutrikęs intelektas, tai silpniausiai išreikštas minėto tipo raidos sutrikimo laipsnis.

Kaip teigia I. Elijošienė, intelekto sutrikimo sampratoje akcentuojami trys požymiai: 1) organinis ar funkcinis centrinės nervų sistemos pažeidimas; 2) pažintinės veiklos sutrikimas; 3) negrįžtamas pažintinės veiklos sutrikimo pobūdis (Elijošienė, 2003). Kiti mokslininkai linkę protinį atsilikimą apibrėžti kaip būklę, kuri gali pagerėti ir kuri nebūtinai yra nekintanti (Hallahan, Kauffman, 2003). R. Žukauskienė, kalbėdama apie intelekto raidą, teigia, kad „genai suteikia tam tikrų galimybių, bet nuo aplinkos sąlygų priklauso, ar tos galimybės didės“ (2002, p. 161). Todėl galima teigti, kad „specialiojo ugdymo proceso ypatumas – ypatingos teorijos ir praktikos ryšio santykis šiame procese“ (Elijošienė, 2003, p. 270).

I. Elijošienė (2003), analizuodama nežymiai sutrikusio intelekto patologiją, nurodo būdingus šios grupės vaikams ugdymo(si) sunkumus bei rekomenduojamas įtakas (1 lentelė).

1 lentelė

Nežymiai sutrikusio intelekto vaikų ugdymo(si) sunkumų pobūdis (Elijošienė, 2003, p. 264-269)

Patologija	Sutrikimo pobūdis	Būdingi bruožai	Rekomenduojama
<i>Ankstyvoji patologija</i> - Difuzinis smegenų žievės neišsivystimas.	Mąstymo, ypač apibendrinimo ir abstrahavimo procesų sutrikimai.	Psichinių procesų lėtumas, inertiškumas, tačiau jie pakankamai darbštūs, pareižingi ir drausmingi.	Mąstymo, pažintinių interesų ugdymas, kalbos plėtotė. Tikslinga, gebėjimus atitinkanti veikla.
- Difuzinis smegenų žievės neišsivystimas ir kompensuotos hidrocefalijos liekamieji reiškiniai.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas bei neurotinių procesų pusiausvyros sutrikimai.	Nuolat susijaudinę arba slopūs, ryškus dėmesio nesukaupimas, impulsyvumas, išsiblaškytas.	Naudoti dėmesio sukaupimo, skatinimo būdus, tikslingai kaitalioji užduotis, naudoti taisykles (pvz. darbą pradėti tik išklausus nurodymų).

- Difuzinis smegenų žievės ir lokaliniai smegenų substancijos pažeidimai.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas ir įvairių analizatorių veiklos sutrikimai.	Protinį atsilikimą lydi kalbos, klausos, regėjimo ar kiti sutrikimai.	Stebėti naudojimąsi korekcinėmis priemonėmis, naudoti metodines priemones atsižvelgiant į sutrikimą.
- Ryškūs galvos smegenų kaktos skilčių pažeidimai.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas ir asmenybės bei motorikos sutrikimai.	Nekritiškai, geranoriškai, tačiau silpna veiklos motyvacija, būdingi motorikos sutrikimai.	Lavinti motoriką, skatinti pasitikėjimą savo jėgomis, mokyti kritiškai vertinti savo ir kitų darbo rezultatus.
- Požievio struktūrų pažeidimai.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas ir elgesio patologija.	Asmenybės komponentų neišsivystymas, motyvacijos stoka, nuotaikų kaita, elgesio nekontroliavimas, agresyvumas.	Motyvacijos ugdymas, gebėjimų išryškinimas siekiant sudominti tikslinga veikla.
<i>Patologija įgyta vėlesniam vystimosi etape</i>			
- Galvos smegenų trauma.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas ir ypač greitas nervų sistemos išsekimas.	Pasireiškia išsiblaškimu, nuotaikų kaita, dėmesio nesukaupimu, galimi galvos skausmai.	Atkreipti dėmesį, kad neišvengiamai veikia triukšmas, šilumos pokyčiai, ieškoti būdų mažinti pervargimą.
- Persirgotos smegenų ligos.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas su ypač išreikštais valios ir emocijų sutrikimais.	Pernelyg jūdrūs, neapgalvotai elgiasi, kalba, nekritiškai.	Tikslingas aiškus režimas, būtina sudominanti veikla.
- Smegenų ligos, kuriomis sergama.	Intelektinės veiklos nepilnavertiškumas su ypač išreikštu mąstymo sutrikimu.	Protinį atsilikimą lydi inertiškumas valios ir emocijų sferoje, galimi sveikatos sutrikimai.	Lavinti loginį mąstymą, atkreipti dėmesį į charakterio ydas (pataikavimas stipriems, žiaurumas su silpnesniais).

Nors visi nežymiai sutrikusio intelekto vaikai yra labai skirtingi ir turi sutrikimų daugelyje sričių, tačiau vienas bruožas juos vienija – galimybė vystytis, tobulėti, įveikti sunkumus, jei su jais dirbama kryptingai, jei ugdymui sudaromos specialios sąlygos (Elijošienė, 2003).

Nežymų protinį atsilikimą turinčius asmenis specialistai vadina turinčiais kultūros ir šeimos sąlygotą protinį atsilikimą, nes jį galėjo sukelti aplinkos stimuliacijos trūkumas (nebūtinai dėl nepriežiūros) ir genetiniai veiksniai (Hallahan, Kauffman, 2003). Dauguma mokslininkų diskutuoja, kuris veiksnys turi didžiausios įtakos – aplinka ar paveldimumas, tačiau dauguma sutinka, kad ne tik paveldimumas, bet ir aplinka formuoja asmenybę (Hallahan, Kauffman, 2003; Myers, 2000; Žukauskienė, 2002; Gučas, 1990; Выготский, 1983). „Asmens funkcionavimas yra tiesiogiai susijęs su pagalba, kurią jis gauna iš aplinkos, jei pagalbos pakanka, asmens būklė gali žymiai pagerėti“ (Hallahan, Kauffman, 2003, p.124).

Nežymiai sutrikęs intelektas vaikams dažniausiai nustatomas sulaukus 7–10 m. Tą sąlygoja ne tik didesni visuomenės reikalavimai šiam amžiaus tarpsniui, bet ir diagnostinių priemonių gausa. Nustatant intelekto sutrikimą, taikoma speciali standartizuota tyrimų metodika, tai yra po išsamių medicininių, pedagoginių, psichologinių vaiko tyrimų nustatoma, ar vaiko intelekto lygis yra žemesnis (IQ 69 ir mažiau) Tuo atveju priskiriamas protinio atsilikimo laipsnis: nežymus (IQ 69–50), vidutinis (IQ 49–35), žymus (IQ 34–20) arba labai žymus (IQ mažiau 20) (Specialiųjų poreikių asmenų sutrikimų ir jų laipsnių nustatymo ir specialiųjų

poreikių asmenų priskyrimo specialiųjų ugdymosi poreikių grupei tvarka, 2002). Pasak Hallahan ir Kauffman (2003, p. 123), intelektas neapsiriboja IQ ir yra skirstomas į tris rūšis:

- *abstraktųjį*, kuris yra nustatomas IQ testais ir parodo su mokymosi užduotimis susijusių problemų sprendimo galimybes;
- *praktinį*, kuris pasireiškia gebėjimais spręsti kasdieninio gyvenimo problemas;
- *socialinį*, kaip gebėjimą suprasti socialinius reikalavimus ir atitinkamai veikti socialinėse situacijose.

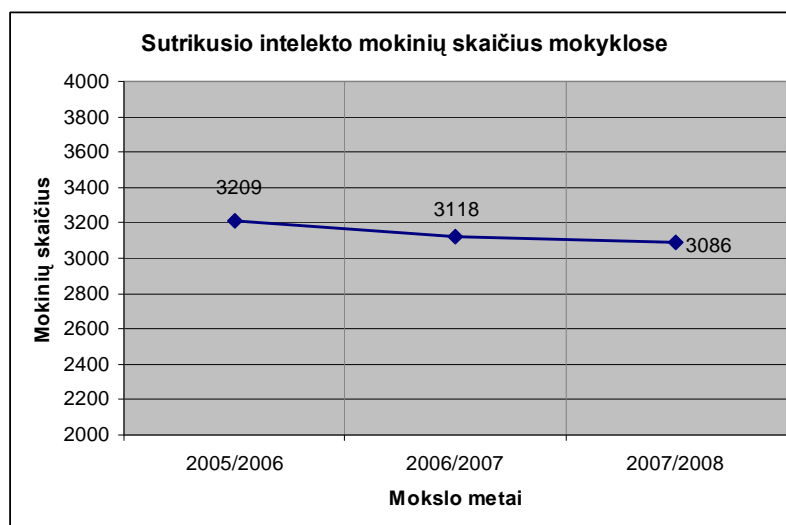
Lakavičienė nurodo, kad socialinį intelektą apibūdinantys kriterijai yra sugebėjimas adekvačiai vertinti save ir asmeninius santykius bei efektyviai veikti probleminėje socialinėje situacijoje (cit. Ališauskas, Vaičienė, 2005). Todėl, siekiant geresnės gyvenimo kokybės, svarbu stiprinti specialiųjų ugdymo(-si) poreikių turinčių moksleivių savivoką, akcentuojant adekvačią sąsają tarp vaiko galių ir gebėjimų bei savęs vertinimo.

Praktinis ir socialinis intelektas sudaro adaptacijos įgūdžių pagrindą, todėl pastaruoju metu mokslininkai mano, kad nustatant intelekto sutrikimą, reikia didesnę dėmesį skirti vaiko adaptacijos įgūdžiams ir individualizuotam ugdymosi poreikių įvertinimui, pabrėžiant pastarųjų galimybes (Ališauskas, 2003; Hallahan, Kauffman, 2003; Mažeikis, Ruškus, 2007; Myers, 2000 ir kt.). Intelektos sutrikimo nustatymas, remiantis vien tiki individualiai atliktais intelekto testo rodikliais, gali būti netikslus ir daliai vaikų nepagrįstas (Černiauskaitė, Gintinienė, 2000; Ališauskas, 2003). Ypač tai pasakytina apie nežymų intelekto sutrikimą, nes, kaip teigia mokslininkai, nėra objektyvaus protinio atsilikimo konstrukto bei aiškios kokybinės ribos tarp sutrikimo ir normos, yra tik tolygus perėjimas (Ališauskas, 2003; Ruškus, 2002).

Užsienio šalių mokslininkai ypač pabrėžia IQ testų šališkumą kultūriniu atžvilgiu, nes kultūrinėms mažumoms priklausantys vaikai, atlikdami tokius testus, gali susidurti su kalbos, vertybinių normų ar patirties skirtumais (Hallahan, Kauffman, 2003; Mauro, 1998). Kitataučių ugdymo(si) problemos lietuviškų mokyklų sistemoje ne taip ryškiai pastebimos, tačiau pavieniai atvejai taip pat yra.

Dar viena priežastis, dėl kurios atsargiau vertinami vaikai, tai, kad protinio atsilikimo diagnozės stigma gali neigiamai paveikti asmenį. Manoma, kad vaiką laikant protiškai atsilikusiu, formuojasi neigiamas jo *aš* vaizdas ir taip skatinamas į jį neigiamas kitų požiūris (Hallahan, Kauffman, 2003; Oklachander, 2007; Ruškus, 2002; Ruškus, Mažeikis, 2007). Tai gali pasireikšti ne tik bendraamžių tarpe, bet ir ugdomojo proceso metu, ir net artimiausioje šeimyninėje aplinkoje. Suaugusieji, žinodami sutrikimo nustatymo faktą, dažniausiai nesąmoningai gali diskriminuoti vaikus su negalia.

Atsižvelgiant į statistikos departamento duomenis (žr. 1 pav.), galima pastebėti, kad intelekto sutrikimus turinčių mokinių skaičius Lietuvoje, nors ir nežymiai, bet sistemingai mažėja. Tai gali rodyti, kad protinio atsilikimo diagnozė nustatoma atsargiau.

1 pav. Intelekto sutrikimą turinčių vaikų statistika bendrojo lavinimo mokyklose, vienetais

Šiuolaikinėje švietimo sistemoje ugdytojas neturi akcentuoti raidos sutrikimo, nes intelekto sutrikimo konstatavimas pats savaime mažai informatyvus, neatskleidžiantis vaiko ypatingumo esmės ir nėra pakankamas pagrindas numatyti jo ugdymo kryptis ir turinį (Ališauskas, 2003). Nustatyti specialieji ugdimosi poreikiai, tai pagrindiniai rodikliai, organizuojant ugdymą ir pritaikant ugdymo programas. Ribų tarp įvairių raidos ypatingumų sąlygiškumas (Ališauskas, 2003) rodo, kad nežymiai sutrikusio intelekto vaikams sudaromos programos gali būti puiki priemonė ir kitiems panašių specialiųjų poreikių, bet kitokių sutrikimų turintiems ugdytiniams.

Naujų programų sudarymas įtakoja ir tinkamų metodų paieškas. I. Elijošienė teigia, kad „verbalinis įsisavinimas nežymiai sutrikusio intelekto vaikams dažniausiai yra visiškai neefektyvus“ (2003, p. 270) ir pabrėžia vaizdumo bei praktinės veiklos reikšmę. Šiuo atveju dailė gali būti puikus pastarųjų savybių derinys. F. Anderson, aptardama meno, kaip centrinės specialiųjų poreikių vaikų ugdymo priemonės galimybes, teigia, kad „nesvarbu kokią sutrikimą vaikas turi, meninė adaptacija turi savybę garantuoti, kad tas vaikas galės dalyvauti patirtimi ir būti nuolatinio švietimo programos dalyviu“ (1994, p.5). Ji taip pat nurodo įvairių sutrikimų laipsnių turinčių vaikų būtinas veiklos sąlygas. Ugdant nežymiai sutrikusio intelekto vaikus, rekomenduoja (Anderson, 1994, p. 7):

- Pasirinkti aukštą sėkmės faktorių turinčią veiklą.
- Stengtis, kad nuolatos būtų grįžtamasis ryšys.
- Nuolatos pastiprinti ir padrąsinti.

- Kartoti sąvokas ir tobulinti įgūdžius per panašius/kelis užsiėmimus.
- Pradžioje užduotis rinktis paprastesnes, toliau, taikant vis sudėtingesnes.
- Aptarti sąvokų naudojimą ir tikslų iškelimo tęstinumą su kitais specialistais, mokytojais.
- Atkreipti dėmesį į tai, kad menas gali padėti vystyti/sustiprinti motoriką, kalbą, suvokimą ir socialinius įgūdžius.
- Naudoti vaikų pažangą fiksuojančius užduočių analizės metodus.

Šios sąlygos atsiliepia į anksčiau aptartus nežymiai sutrikusio intelekto vaikų ugdymo(si) sunkumus.

Kiti mokslininkai siūlo specialių poreikių mokinio savireguliaciją pabrėžiančius būdus (Ruškaus, 2003; Hallahan, Kauffman, 2003), kurie glaudžiai susiję pirmiausiai, su savęs pažinimu ir tik po to – savęs valdymo strategijų mokymu(si). Žemaičio nuomone, „jeigu asmuo neišsiugdo savęs pažinimo, savianalizės įgūdžių, tai jis nepajėgia susikurti ir savikontrolės bei savirealizacijos sistemos, nesusidaro būtinų prielaidų saviuškai ir savikūrai“ (cit. Mikelkevičiūtė, 2002, p. 25).

Apibendrinant skyrių, galima teigti, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys ugdytinai dėl žemesnio socialinio intelekto, sutrikimo diagnozės nustatymo, gali turėti adekvataus savęs suvokimo bei vertinimo problemų. Todėl, akcentuojant ugdytinio galias ir gebėjimus, tikslinga taikyti savivoką formuojančias programas, kurios gali būti naudingos ir kitiems panašių specialių poreikių turintiems mokiniams. Sudarant programą, reikėtų atsižvelgti į specialių poreikių mokiniams rekomenduojamus ugdymo metodus:

- darbo struktūravimo (taisyklės, veiklos kaitaliojimas) – siekiant tikslingo aktyvumo;
- vaizdumo ir praktinės veiklos;
- savęs pažinimo, kuris gali būti naudingas socialinio intelekto vystymui, adaptacijos įgūdžių ugdymui bei savikontrolės formavimui.

1.2. Integracijos į visuomenę iššūkiai nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos ir savęs vertinimo formavimui(si)

Nežymiai sutrikusio intelekto vaikai ir paaugliai ilgus metus buvo ugdomi specializuotose ugdymo įstaigose atskirti nuo savo bendraamžių. Šiuo metu nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių padėtis Lietuvoje reikšmingai pakitusi. Vis daugiau jų mokosi bendrojo lavinimo

mokyklų bendrosiose klasėse, specialiosiose klasėse arba derinant mokymą bendrosiose ir specialiosiose klasėse.

Sąmoningas bendrojo lavinimo mokyklos pasirinkimas iš negalią turinčių vaikų tėvų pareikalauja daug drąsos (Gevorgianienė, 2003), tačiau tokie tėvai, nevengiantys vidinių ir išorinių konfliktų, skatina vidinį vaikų aktyvumą bei dalyvavimą platesnio masto procesuose. Konflikto paradigmos atžvilgiu, jau vien tai, kad tėvai ar globėjai renkasi specializuotą ugdymo įstaigą, rodo jų konflikto vengimą, o asmenys, kurie nėra įtraukiami į konflikto areną, iš esmės yra eliminuojami iš konkurencijos, vadinasi, ir iš pripažinimo, laimėjimo, atradimų ir klaidų darymo lauko (Ruškus, Mažeikis, 2007). Manoma, kad viena iš pagrindinių savojo aš išsąmoninimo sąlygų – įvairūs konfliktai bei prieštaravimai (Valickas, 1991). Todėl specialių poreikių vaiko ugdymas kartu su kitais bendraamžiais neabejotinai yra daug reikšmingesnis socialios asmenybės formavimuisi. Radzevičienė teigia, kad „savęs suvokimo ir įprasminimo procesai gali vykti tik visuomeninėje terpėje“ (2003, p. 121).

Tačiau stichiškas procesas, kai vaikai neparuošti psichologiškai, juridinis reglamentavimas ir tai, kad pedagogų parengimas neatitinka vykstančių pokyčių (Galkienė, 2003; Ruškus, 2002), parodo nežymiai sutrikusio intelekto vaikų savivokos formavimosi problemą, kuri pasireiškia neadekvačiu savęs vertinimu, gynybinių reakcijų sukeltu netinkamu elgesiu, bejėgiškumo pasireiškimu bei negebėjimu spręsti problemas. Norvegų dailės terapeutė Liv M. S. Evensens (2008) pabrėžia, kad dirbant su specialių poreikių žmonėmis reikia atkreipti dėmesį į tai, jog pirminė negalė – įgimta, o emociniai pažeidimai, pasireiškiantys įvairiomis formomis, tai įgyta antrinė negalė. Lietuvos mokslininkai taip pat sutinka, kad specialiųjų ugdymosi poreikių vaiko ir paauglio ugdymas turi būti nagrinėjamas ir kooperacijos, ir asmens raidos proceso požiūriu (Ruškus, Mažeikis, 2007).

Paauglystės amžiuje išryškėja veiksnių, kurie dar labiau komplikuoja sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą. Kalbant apie paauglystę, konstatuojamas *akceleracijos* reiškinys (Myers, 2000; Gage, Berliner, 1994; Žukauskienė, 2002; Gučas, 1990). Tai sunkus ir kritiškas laikotarpis, kada sparčiai fiziškai kinta kūnas, plėtojasi lytinio brendimo procesas, ieškoma tapatumo suaugusiųjų pasaulyje (Myers, 2000; Žukauskienė, 2002; Lowenfeld, Brittain 1987). Paauglys ne tik jaučia, bet ir gana lengvai išsąmonina fizinius savo pasikeitimus – ima jaustis stiprus, pasitikintis, siekia išsikvoti daugiau teisių, reikalauja daugiau dėmesio, savarankiškumo, kelia didesnius reikalavimus aplinkiniams. Daugelis autorių nurodo, kad būtent kūno suvokimas yra vienas iš savęs suvokimo aspektų (Barkauskaitė, 2001; Oklachander, 2007; Valickas, 1991). Nežymiai sutrikusio intelekto paaugliui reikia padėti suprasti savo kūno „kalbą“, išsąmoninti fizinius pasikeitimus, ir tokiu būdu palengvinti jų keitimąsi.

Vaikystėje turėję gana daug problemų, sutrikusio intelekto paaugliai susiduria su papildomais sunkumais adaptacijos ir integracijos procese. Juos stipriai veikia realiame pasaulyje vykstantys dalykai, verčiantys nerimauti dėl savęs (Oklachander, 2007). Mokykloje ir dailės mokytojai, ir psichologai neskiria pakankamai dėmesio paruošiant vaikus paauglystės krizei (Lowenfeld, Brittain 1987; Gučas, 1990;). Dažniausiai specialių poreikių paauglius slegia prasti laimėjimai, pastebimas bendras nerimastingumas: jie gali būti nervingi, jausti nuolatinę fizinę įtampą, nuolat jaudintis ir jausti baimę, kai reikia kalbėti viešai, jie greitai išsenka, jaučiasi pavargę (Radzevičienė, 2003). Kadangi dailės mokymas veikia asmenį kaip visumą – galvoseną, jausmus ir pojūčius, mokytojas turi puikias galimybes padėti jaunuoliams įveikti žymią paauglystės krizės dalį (Lowenfeld, Brittain, 1987).

Nesėkmingi bandymai įveikti problemas galiausiai paskatina savasties jausmo praradimą, kuris tiesiogiai įtakoja kontaktą su aplinka (Oklachander, 2007). Kai žmogus abejoja, situacija jam neaiški, nesuprantama, jis labiau linkęs sekti kitų veiksmais, požiūriais, jais pasitikėti, t.y. pasiduoti įtaigai (Kaffemanas, Leikus, 2003). Nežymios protinės negalės vaikai ir paaugliai jausdami nuolatinę kitų asmenų ar bendraamžių įtaką – globą bei kontrolę, negeba išsiugdyti savarankiškumo (Radzevičienė, 2003), turi iš anksto susiformavusią nesėkmės nuostatą. Tokios situacijos formuoja jų *išmoktą bejėgiškumą* (Hallahan, Kauffman, 2003). Paauglystėje toks elgesys gali dar labiau išryškėti arba įgyti kitokias formas (pagundos, alkoholis ir kt.). Todėl, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad savo gebėjimus neigiantys, pasyvūs veikloje vaikai, turėtų kuo daugiau galimybių patirti sėkmę. Tai stiprins nežymiai sutrikusio intelekto paauglių socialinį savarankiškumą, skatins pasitikėjimą savimi.

Paauglys – besivystanti asmenybė; jo pasaulėžiūra, kritiškas mąstymas yra tam tikros raidos stadijos, kai reikia susivokti, susiorientuoti. Nežymiai sutrikusio intelekto vaikams būdingas emocinis nesubrendimas, kuris pasireiškia jausmų primityvumu, nepakankamu diferencijuotumu, kartais neadekvačiu konkrečiai situacijai elgesiu, staigia nuotaikų kaita; aukšti dvasiniai jausmai formuojasi labai sunkiai ir lėtai, todėl jiems sunkiau susirasti draugų, o ypač sudėtinga palaikyti su jais ilgalaikius santykius (Juodraitis, 2003; Ruškus, 2002). A. Juodraičio (1997, p. 33) teigimu, „šiuo laikotarpiu stebimi gana ryškūs psichofizinio vystimosi pokyčiai, vis labiau ryškėja sutrikusio intelekto paauglių ir normaliai besivystančių bendraamžių psichinio vystimosi skirtumai“. Ryškėjant interesų skirtumams, jie vis mažiau geba socialiai bendrauti su bendraamžiais (Juodraitis, 2003; Hallahan, Kauffman, 2003). Blogėjant santykiams su bendraamžiais, mažėja paauglių savęs vertinimas. Oklachander (2007, p. 60) teigia, kad „tik suvokęs, kas jis yra ir pripažinęs savo skirtumus nuo kitų, paauglys sugebės užmegzti kontaktą su kitais“. Todėl galima teigti, kad savivokos ugdymas gali padėti nežymiai sutrikusio intelekto

paaugliams atrasti ir išlaikyti kokybiškus santykius su savo bendraamžiais, atlikti kitus socialinius vaidmenis (kaimynų, draugų ir pan.).

Savęs suvokimo kontekste dažnai yra pabrėžiama adekvataus savęs vertinimo svarba; kartais savęs vertinimo ir savęs suvokimo sąvokos yra vartojamos kaip sinonimai (Rogers, 1985; Valickas, 1991). Valickas pabrėžia, kad „iškreiptas savęs vertinimas gali sukelti kitus nukrypimus ir labai apsunkinti asmenybės vystimąsi“ (1991, p. 43). Integracijos procesas paskatino atkreipti mokslininkų dėmesį į specialiųjų poreikių mokinių, ugdomų specialiose įstaigose ir bendrai su kitais bendraamžiais, savęs vertinimo skirtumus. Moksliniais tyrimais įrodyta, kad nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs vertinimas dažnai priklauso nuo aplinkos: paaugliai, besimokantys bendrojo lavinimo mokyklose, vertina save blogiau nei jų bendraamžiai, besimokantys specialiosiose mokyklose (Mikelkevičiūtė, 2008; Ališauskas, Vaičienė, 2005). Šiame kontekste galima išskirti du pasitaikančius kraštutinius: savęs pervertinimą ir savęs neįvertinimą. Humanistinėje psichologijoje pabrėžiama, kad adekvatus savęs vertinimas padeda žmogui prisitaikyti (Myers, 2000; Rogers, 1985). Nagrinėdama mokslininkų darbus J. Mikelkevičiūtė (2008, p. 25) teigia, kad „kuo žmogus geriau pažįsta save ir kitus, tuo teisingiau save vertina ir susikuria adekvatesnį santykį su savimi, tampa paprastesnis ir patrauklesnis“.

Mokslinėje literatūroje nurodomi tokie esminiai socialinės integracijos neigiami socialiniai vaizdiniai bei nuostatos į neįgaliuosius:

- Nuomonės ir vertinimai, susiformuojantys jausmų ir emocijų pagrindu. Sutikus keistą, svetimą, kitokios išvaizdos ir elgsenos žmogų, jaučiamas gailėstis, nerimas ar baimė. Vertinant, išskiriamas bejėgiškumas, nesavarankiškumas, liūdesys.
- Socialinėje politikoje vis dar vyrauja segregaciniai modeliai, tiek institucinio (neįgaliųjų ugdymo), tiek socialinio darbo (užimtumo) lygmenyse.
- Socialinėje struktūroje neįgalus asmuo tampa „globotiniu“, „ugdytiniu“ ar „klientu“, t.y. socialinės, pedagoginės, medicininės veiklos pasyviu objektu. (Ruškus, 2001).

„Kai žmogus negali priimti savęs tokio, koks jis yra, daugiausia pastangų eikvojama gynybai, o ne savęs pažinimui“ (Valickas 1991, p. 16). J. Ruškus (2002) pažymi, kad neįgaliųjų pyktis, depresija, keistas elgesys ir pan. neretai yra kvietimas juos pripažinti, noras autentiškų ir tęstinių santykių. Nežymiai sutrikusio intelekto paaugliams bendraamžių, suaugusiųjų netinkamas (globėjiškas, atsargus arba diskriminuojantis, žeminantis) jų atžvilgiu elgesys, gali būti viena iš gynybinių reakcijų pasireiškimo priežasčių. Gynybinės reakcijos pasireiškia dvejopai: vieni paaugliai savąjį *aš* bando patvirtinti iššaukiančiu, atkreipiančiu dėmesį elgesiu, kiti – demonstruoja atsitraukimo reakcijas, kurios pasireiškia mažu aktyvumu, neveiklumu, nenoru bendrauti (Lowenfeld, Brittain 1987, Oklachander 2007, Мадрег 2007). Visa tai dar

labiau komplikuoja jų galimybes adaptuotis ir produktyviai veikti socialinėje aplinkoje. Kaip pastarųjų problemų priežastis, A. Piličiauskas (2005) vardina mokyklose vis dar paplitusias deformuotas vertybines nuostatas: rezultato raiškoje siekimas, konkursinis tikslas, mokytojo dresuotojo esmė, nėra galimybės naudotis menu, kaip priemone.

Apibendrinant, galima teigti, kad integracijos į visuomenę iššūkiai atskleidžia nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos ir savęs vertinimo formavimo(si) problemas, kurios pasireiškia išmoktu bejėgiškumu, iššaukiančiu elgesiu bei kitomis gynybinėmis reakcijomis, taip pat negebėjimu atlikti jų amžiui būdingus socialinius vaidmenis. Nežymiai sutrikusio intelekto paaugliai rengiami savarankiškam gyvenimui, todėl būtina stiprinti jų savivoką, akcentuojant adekvačią sąsają tarp vaiko galių ir gebėjimų bei savęs vertinimo ir tokiu būdu padėti atrasti ir išlaikyti kokybiškus santykius su savo visuomenės nariais. Šiuo atžvilgiu galima išskirti kelis pagrindinius galinčius turėti įtakos veiksnius:

- Mokytojų, specialistų darbas, užtikrinantis bendradarbiavimo ir sėkmės galimybes.
- Įvairių metodų savo tapatumo ieškojimus skatinančių priemonių sistemoje taikymas, atkreipiant dėmesį į dailės, kaip universalios metodo galimybes.

1.3. Dailės terapijos metodų panaudojimo galimybės nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimui

Daugelis užsienio mokslininkų pabrėžia meno, kaip universalios technikos, galimybes (Lowenfeld, Brittain 1987, Oklachander 2007; Anderson 1994). Humanistai (Allport, 1998; Maslow, 2006; Rogers, 1985), kaip vieną iš svarbesnių socialinių poreikių, akcentuoja savęs aktualizavimo ir saviraiškos poreikį, atskleidžiantį potencialias galimybes ir siekius. Kiti pabrėžia dailės metodų universalumą. Nors vyrauja nuomonė, kad nežymiai sutrikusio intelekto asmenų raiška gali prilygti tik 12–13 metų vaiko raiškai, tačiau būtent dailės metodai gali būti naudojami tie patys ir specialiųjų poreikių vaikams, ir kitiems jų bendraamžiams (Anderson, 1994; Lowenfeld, Brittain 1987, Oklachander 2007). Su šia užsienio mokslininkų nuomone sutinka ir Lietuvos pedagogai, psichologai, aktyviai taikantys meno terapijos metodus, ugdydami specialiųjų poreikių ar socialinių problemų turinčius vaikus (Dapkutė, 2003; Brazauskaitė, 2001; Leliugienė, 2002; Piličiauskas, 2005; Lapėnienė, 2005; Vaitkevičienė, 2005; Vilkelienė, 2003).

Nors dailė, kaip disciplina, specialiųjų poreikių vaikų ugdyme nėra naujas dalykas, tačiau dailės terapijos metodais ir jų panaudojimo galimybėmis Lietuvoje susidomėta palyginus neseniai. Tik praėjusio dešimtmečio pabaigoje pradėtos kurti ir taikyti programos, kurių pagrindą

sudaro dailės terapijos metodai, o realūs moksliniai rezultatai pateikti tik šį dešimtmetį (Brazauskaitė, 2001; Dapkutė, 2003; Lapėnienė, 2005; Leliugienė 2002; Vaitkevičienė, 2005). Tačiau nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokai formuoti šie metodai taikomi dar nebuvo.

Užsienio mokslininkų darbuose dailės terapijos metodų taikymo galimybes aptariamoms daugelyje sričių, tame tarpe ir ypatingų poreikių vaikų ugdyme (Anderson, 1994; Dubowski, 1992; Копытин 2001; Mauro, 1998; Рыбакова, 2007; Stott, Males, 1999;). Tačiau dažniausiai mokslininkai protinio atsilikimo sąvoką taiko tik žymų sutrikimą turintiems asmenims, o kitas ypatingų poreikių vaikų grupes ar asmenis apibrėžia akcentuodami iškilusią konkrečią problemą. Kartais dailės terapijos metodus jie pristato, kaip universalias specialių poreikių vaikų ugdymo priemones. Todėl dailės terapijos metodų panaudojimą nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimui aptarsiu, atsižvelgdama į esminius paauglių savivokos bruožus ir dailės terapijos sąsajas.

„Gebėjimą pastebėti ir išgirsti savąjį Aš galima išugdyti“ – teigia A. Vaitkevičienė (2002, p. 96). Daugelis autorių (Dubowski, 1982; Kočiūnas, 1999; McNiff, 1992; Mauro, 1998; Oklachander, 2007), kalbėdami apie dailės terapijos esmę, nurodo tiesioginį ryšį tarp dailės terapijos ir savivokos formavimo (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

Dailės terapijos ir savivokos sąsajos mokslininkų teiginiuose

Autorius	Tezės
R. Kočiūnas,	Raiškos procesas tampa terapiniu, „kai padeda atskleisti piešinio autoriaus išgyvenimus, vidinius konfliktus, paslėptus jausmus, asmenybės vystimosi etapus, pozityvaus keitimosi potencijas, leidžia suvokti jas pačiam piešinio autoriui ir <i>padeda jam keistis asmenybiškai pozityvia linkme</i> “ (1999, p. 15).
Л. Д. Лебедева	„Vaizdas priverčia susikoncentruoti ir suvokti vidinio pasaulio slaptas sąmonės „paslaptis“ (2003, p. 53).
V. Oklachander	„Pats piešimo aktas yra galinga savęs išreiškimo priemonė, <i>padedanti nustatyti savęs identitetą</i> ir leidžianti išreikšti jausmus“ (2007, p. 54).
M. Mauro	„Meno terapija sustiprina asmens identitetą, o tai <i>padeda jam aiškiau suvokti situacijas ir pačius save</i> “ (1998, p. 140).
А. И. Копытин	„Dailės terapija yra laisvos saviraiškos ir <i>savęs pažinimo priemonė</i> , kuri yra į žmogaus vidų orientuoto pobūdžio – dėmesys vidiniam žmogaus gyvenimui“ (2001, p. 21)
Sh. McNiff	„Paveikslai, kuriuos nutapau, gali pakeisti mano gyvenimą. Kai kuriais atvejais <i>atskleidžiantys ką nors apie tai – kas aš buvau kurdamas</i> , paveikslai, kartais įtakos tai – kuo aš tapsiu“ (1992, p.).

Tačiau dauguma jų taip pat pabrėžia, kad atskiri metodai gali būti ypač efektingi tam tikrais atvejais. Todėl, norint suformuoti efektyvią nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimą įtakojančią programą, būtina apžvelgti rekomenduojamų metodų įvairovę atskirų asmenybės komponentų suvokimo atžvilgiu.

Mokslininkai, svarstydami apie asmenybės visavertį funkcionavimą, atkreipia dėmesį ne tik į asmeninius būdo bruožus, bet ir pabrėžia socialinių vaidmenų svarbą. Pavyzdžiui, L. Jovaiša (2007) šiuo atžvilgiu akcentuoja socialinių vaidmenų suvokimą, o V. Legkauskas (2008) nurodo *Aš pilietis*, *Aš mokinys* ir pan. tapatumo reikšmę.

Analizuojant mokslinę literatūrą, pavyko išskirti šias asmenybės sritis: „Aš“ bei „Aš ir kiti“, taip pat šių sričių komponentus (žr. 3 lentelę). Šie asmenybės komponentai sudarė savivokos formavimo programos struktūrinį pagrindą (žr. 1 priedą).

3 lentelė

Asmenybės komponentai savęs suvokimo formavimo programos struktūrinėms dalims

Legkauskas (2008)	Jovaiša (2007)	Barkauskaitė (2001)	Oklachander (2007)	Maslow (2007)	Apibendrinimas
Asmeninė savimonė - individualūs sugebėjimai - poreikiai - būdo bruožai; - vertybės	Asmenybė - gebėjimai - aktyvumas (emocijos) - būdas (charakteris) - idealai ir interesai.	Paauglio individualuma - išvaizda - gabumai, pažangumas; - charakteris, temperamentas	Savasties jausmas (kas aš esu?) - kūnas, - idėjos - poreikiai, jausmai, - norai, mintys	Asmens vertinimas - nusivylimai, - didžiausi konfliktai, - ateities viltys, - jo idealai.	Aš - išvaizda, - individualūs gebėjimai, - jausmai ir emocijos, - būdo bruožai, - idealai ir ateities viltys,
- (tapatumas): Aš pilietis Aš mokinys Aš draugas Aš sūnus/duktė ir pan.	„Didelę reikšmę savimonei vystyti turi soc. vaidmenų suvokimas“ (p. 258).	- inteligencija	Koks jis tarp kitų - kuo skiriasi ir yra panašus.	- santykiai su šeima - jo subkultūra	Aš ir kiti - aš šeimos narys - aš draugas - aš mokinys - aš pilietis

Asmenybė – nedaloma visuma (Legkauskas, 2008; Allport, 1998; Rogers, 2008), todėl abi sritys besąlygiškai susiję:

- srityje „Aš“ – neišvengiamas socialinis kontekstas, akcentuojant individualias savybes;
- srityje „Aš ir kiti“ – dominuoja socialinis kontekstas, ieškant jungiančių ir skiriančių savybių.

Tačiau asmenybės komponentų išskyrimas gali padėti tikslingai atrinkti dailės terapijos priemones ir metodus iš didelės jų pasiūlos. Todėl analizuosime tik tuos dailės terapijos būdus, kurie gali būti naudingi programos modeliavimui.

Tikslinga aptarti bendruosius terapinius dailės *priemonių* bruožus. Priemonės ar technika dailės terapijoje pati savaime niekad nėra tikslas (Oklachander, 2007; Lowenfeld, Brittain 1987), visada atkreipiamas dėmesys į poveikį. Nors dauguma dailės terapijos priemonių tinka savivokai formuoti, tačiau siekiant sužadinti motyvaciją dailinei raiškai, tikslinga taikyti kuo

didesnę jų įvairovę. Pagal charakteringas priemonių poveikio teorines nuostatas, atrinktos ir pritaikytos savivokos formavimo temoms 7 rūšių priemonės (žr. 4 lentelę).

4 lentelė

Dailės terapijos priemonės savęs suvokimo formavimui

Priemonės	Teorinės nuostatos	Pritaikymas temoms
Tapybos priemonės.	„Tapyba lengva išreikšti jausmus, kadangi tapybos pobūdis, spalvos, takumas siejasi su jausmais“ (Oklachander, 2006). Puikiai išreiškia jausmus, tačiau silpniau kontroliuojama, todėl dažniau taikoma uždariems vaikams (Киселева, 2007).	Aš sritis, (5) tema – jausmai ir emocijos.
Lipdymo priemonės.	„Molis naudojamas pastiprinti savivertę, tai yra pastiprinti savasties jausmą“ (Oklachander 2006, p. 67). Dėl tiesioginio kontakto gali gerai atspindėti vidines mintis (Киселева, 2007). Lipdymas gali padėti įveikti frustracinę įtampą (Lowenfeld, Brittain 1987).	Aš sritis, (4) tema – individualūs gebėjimai.
Pieštukai, flomasteriai, kreidelės.	Tinka paaugliams; lengvai kontroliuojama priemonė, todėl tinka nepasitikintiems, sunkiai kontroliuojamiems vaikams (Oklachander 2006). Naudinga naudoti pradžioje užsiėmimų arba aiškioms struktūroms modeliuoti (Киселева, 2007)	Aš sritis, (1, 2) temos – susipažinimas, pasitikėjimo savimi skatinimas. Sritis <i>aš ir kiti</i> , projekcinės (1,3), bendro darbo (2,4) temos.
Spalvoti žurnalai, nuotraukos.	Paveikslėlių naudojimas leidžia išvengti piešimo baimės, todėl lengviau fantazuoti. Fotografija galima atskleisti aš vaizdą, asmens privalumus ir trūkumus; pomėgius bei interesus (Копытин, 2001).	Aš sritis, (7) tema – idealai ir ateities viltys.
Popierius.	Patartina nevaržantis judesių formatas, o bendriems darbams – dar didesnis, pvz. A1 (Киселева, 2007).	Daugelyje temų (Aš sritis – 1,2,5,7 ir <i>Aš ir kiti</i> sritis – 1,3,4).
Įvairios atliekos.	Tinka skulptūroms, kurias galima naikinti, taip pat parodo paauglio asmenybės transformaciją (Копытин, 2001).	Aš sritis, (6) tema – būdo bruožai.
Gamtinės medžiagos.	Gamtos sutverti objektai: akmenėliai, kriauklės, sėklos ir pan., „mums tarsi primena, kad gyvename ir vystomės plačiame kontekste, esame susieti su visata ir tuo kas joje vyksta“ (Копытин, Корт, 2007, p. 63).	<i>Aš ir kiti</i> sritis, (5) baigiamoji tema – talismanų krepšelis.

Dailės terapijos *metodų* pasirinkimas ypač didelis. Pavyzdžiui A. Vaitkevičienė, siūlydama neįgaliųjų įdarbinimo situacijoje taikyti dailės terapijos metodus, pateikia 41 metodą. Todėl šiuo atveju, atrenkant metodus, svarbiausia buvo ne tik teorinės nuostatos, parodančios savivokos formavimo galimybes, bet ir metodo priimtumas nežymiai sutrikusio intelekto paaugliams bei pritaikymas temai (žr. 5 lentelę).

5 lentelė

Dailės terapijos metodai savęs suvokimo formavimui

Metodas	Teorinės nuostatos	Pritaikymas temoms
Tapyba pirštais	Patiria taktilinius pojūčius, nereikia didelių gebėjimų, todėl patiria sėkmės jausmą (Oklachander 2006). Puikiai tinka vidiniams ar net užslėptiems jausmams išreikšti, nes nėra tarpininko tarp kūrinio ir kūrėjo (Киселева, 2007). Tapyba pirštais tiesiogiai mažina jausminę įtampą, tinka jaunesniems paaugliams (Lowenfeld, Brittain, 1987).	Aš sritis, (5) tema – jausmai ir emocijos.

Karakulių technika	„Ypač rekomenduojama dirbant su jaunesniais paaugliais“ (Oklachander 2006, p. 40). Kai sunku fantazuoti reikia pradėti keverzoti atsimerkus ore (Oklachander 2006).	Aš sritis, (2) tema - atsipalaidavimas ir asmens refleksijos skatinimas.
Ekspresy- vūs metodai	Tai procesas stimuliuojantis žmogaus tobulėjimą, tapsmą, harmoniją (Rogers, 1985). Labai tinka uždariems vaikams (Oklachander, 2006). Popieriaus glamžymas, plėšymas tinka emocinei iškrovai (Копытин, 2001). Bendravimas per ekspresyvią produkciją dažnai paaugliams daug priimtinesnis nei verbalinis, be to padeda išvengti tiesioginio kontakto su suaugusiuoju (Лебедева, 2003).	Aš sritis, (6) tema - projekcinė skulptūra iš glamžomo, plėšomo popieriaus būdo bruožams akcentuoti.
Koliažas	Gali būti kaip ir terapinė, taip ir diagnostinė priemonė (Mauro, 1998). Puikiai tinka įvairaus amžiaus ir skirtingų gebėjimų žmonėms, net ir labai savimi nepasitikintiems, nes leidžia išvengti piešimo baimės (Oklachander 2006; Mauro, 1998; Копытин, 2001)	Aš sritis, (7) tema – idealai ir ateities viltys.
Autoport- retas ant veidrodžio	Autoportretų kūrimas visais laikais buvo savęs įtvirtinimo ir savo identiteto sustiprinimo priemonė, ji padeda priimti kitokią aš ir parodo svarbiausias jaunuolio problemas (Mauro, 1998). Kūniškas savo aš vaizdas parodo kaip žmogus priima save (Oklachander, 2006, p. 284).	Aš sritis, (3) tema – savo išvaizdos tyrimas.
Projekcinė technika	Daug aiškiau atspindi problemas, jausmus ir santykius, nei pokalbis (Mauro, 1998). Dažnai naudojamos socialiniams kontaktams atsiskleisti (Копытин, 2001).	Aš ir kiti sritis, (1,3) temos – aš ir klasė, aš ir šeima.
Simbolių kūrimas	D. W. Winnicott reigia, kad simboliai tai yra jungtis tarp vidinio ir išorinio pasaulio, padedanti vystyti tikrąjį savo aš (cit. Копытин, Корт, 2007, p. 13). Simboliai padeda apibendrinti ir suformuluoti kompleksinį supratimą (Calisch, 1992).	Aš ir kiti sritis, (2) tema – grupės simbolio kūrimas; kitose (1,5) temose simboliai nekuriami, tačiau naudojami.
Mandalos kūrimas	Įvairių spalvų ir formų panaudojimas užpildant apskritimo erdvę turi ne tik gydomųjų savybių, bet ir plečia savęs pažinimą bei įtakoja asmenybės augimą (Mauro, 1998) Tinka būsenai stabilizuoti (Копытин, 2001).	Aš ir kiti sritis, (4) tema – bendras gyvos sistemos pavyzdys.
Talismanų krepšelio kūrimas.	Talismanai gali stiprinti, psichologiškai pažeidžiamų, reikalaujančių tam tikro palaikymo ir apsaugojimo žmonių, teigiamą savo aš vaizdą, ryšį su pasauliu ir norą tobulėti. Tokie talismanų krepšeliai (dėžutės) gali padėti psichologiškai sunkiais momentais prisiminti savo stiprias savybes, atrasti viltį ir surasti problemos sprendimo kelius (Копытин, Корт, 2007).	Aš ir kiti sritis, baigiamoji (5) tema.

Daugelis autorių mano, kad meno terapijos šakos gali puikiai derėti tarpusavyje, papildydamos viena kitą (Piličiauskas, 2005; Копытин, Корт, 2007; Лебедева, 2003; Oklachander 2006). Atsižvelgiant į kai kurių meno terapijos šakų metodų savivokos formavimo galimybes, tikslinga jas aptarti ir naudoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimo programoje.

Integruojamos meno terapijos šakos.

Dramos terapija: Tai projekcinė metodika, kai susitapatinama su objektu (Лебедева, 2003). Kūrybinės vaidybos metu vaikai turi galimybę sustiprinti savęs suvokimą. Vaidyba tampa natūralia priemone, padedančia atrasti ir išreikšti prarastas ar paslėptas asmenybės dalis, kartu stiprinamas pasitikėjimas savimi ir atskleidžiama individualybė (Oklachander, 2006).

Naudojama su dailės terapijos projekcine tema (3), siekiant didesnio susitapatinimo su vaizduojamais personažais.

Žaidimų terapija, tai dažniausiai su vaikais siejama terapijos rūšis. S. Sinkevičienė žaidimą akcentuoja kaip svarbiausią sutrikusios raidos vaikų savivokos ugdymo priemonę (2008). Noras dalyvauti žaidybinėse situacijose nepriklauso nuo amžiaus (Oklachander, 2006), todėl tinka ir paaugliams. Spontaniška raiška, kūrybinių sprendimų ieškojimas padeda geriau pažinti savąjį *aš* ir pozityviai keistis (Рыбакова, 2007). „Tai kaip mes žaidžiame, rodo kokie esame gyvenime“ (Oklachander, 2006, p. 126). Todėl, siekiant veiklos įvairovės, suteikiant kiekvienam užsiėmimui daugiau spontaniškų raiškos galimybių, žaidybinė veikla gali būti tikslingai pritaikoma ir paauglių savivokos formavimo programoje. Ypač tai atitinka „Aš ir kiti“ srities nuostatas.

Muzikos terapija turi labai didelį emocinį poveikį – ji gali sujaudinti ir nuraminti, pralinksinti arba priversti susimąstyti (Рыбакова, 2007). Todėl muzikiniai intarpai gali būti naudojami, siekiant sustiprinti emocines išraiškas, pagyvinti žaidybinę veiklą. Ypatingai dažnai naudojama su šokio ir judesio terapija.

Šokio ir judesio terapija, tai puiki priemonė savęs suvokimui formuoti. Kūno pratimai, judesio žaidimai (kas išsilaikys ant laikraščio, judesiai pagal muziką) ir kt. metodai padeda formuoti savojo *aš* vaizdą, tuo pačiu, sutrikusio intelekto paauglius skatindami dalyvauti veikloje.

Pasakų terapija – tai ryšio tarp pasakiškų įvykių ir realaus gyvenimo nustatymo procesas, kuris gali padėti atrasti savąjį *aš*, paaiškinti gyvenimo prasmę, surasti problemas ir jų sprendimo kelius (Рыбакова, 2007, Копытин, Корт, 2007). Pasakos tikroviškai kalba apie esmines universalias emocijas: meilę, pyktį, baimę, netekties ir vienišumo jausmus (Oklachander, 2006). Dažniausiai siūlomos naudoti pačių sukurtos pasakos, alegorinės bei kai kurių autorių pasakos, pvz. H. K. Anderseno (Oklachander, 2006; Рыбакова, 2007). Pasaka ar pasakojimas gali būti naudojama kaip kūrybinė reakcija į piešinį arba atvirkščiai – dailės kūriniuose vaizduojamos asociacijos, sukeltos istorijomis (Копытин, Корт, 2007). Pavyzdžiui, karakulių metodo baigiamoje dalyje yra kuriama pasaka, o siekiant geresnio įsijautimo į kuriamą objektą, išklausomas relaksacinis pasakojimas.

Integraciniai meno terapijos metodai taip pat gali būti susiję su *sensomotorinių funkcijų aktyvinimu*. Vygotskis teigia, kad piešimas tiesiogiai jungiantis svarbiausias funkcijas (regėjimas, judesio koordinavimas, kalba, mąstymas) vysto ne tik kiekvieną atskirai, bet ir jungia jas tarpusavyje (cit. Лебедева, 2003). Todėl užsiėmimų metu stimuliuojamos šios funkcijos, tai geresnis įsijautimo, suvokimo rezultatas. Mūsų šalies mokslininkai taip pat pabrėžia visokeriopo

patyrimo svarbą ugdyme (Lapėnienė, 2005; Vaitkevičienė, 2006). 6 lentelėje pateikiama įvairių funkcijų stimuliavimo priemonės, atsižvelgiant į teorines savivokos ugdymo nuostatas.

6 lentelė

Sensomotorinių funkcijų aktyvinimas

Funkcija	Teorinės nuostatos	Technikos ir priemonės
Lietimas	Bet koks taktilinis patyrimas padeda geriau suvokti save – savo kūną ir savo jausmus bei geriau susikaupti. (Oklachander, 2006)	Veikla su moliu; tapyba pirštais; žodžio, raidės ant nugaros rašymas.
Regėjimas	Gebėjimas pastebėti aplinką ir žmones stiprina kontaktą su visuomene ir pačiu savimi (Oklachander, 2006). Šioje srityje ypač akcentuojami vizualieji menai.	Pastebėti ir atkartoti, atpasakoti.
Garsas	Garsai ir jausmai yra šalia (Oklachander, 2006). Akcentuojama garsų analizė ir muzikos terapinis poveikis.	Išgirsti garso nuotaiką; pagal garsą atspėti kas tai?
Skonis ir kvapas	Tai rečiausiai ugdyme naudojami receptoriai. Nepavyko aptikti atskirų poveikio tyrimų ar teorinių nuostatų, tačiau užsiėmimų metu rekomenduojami naudoti kaip integralūs metodai.	Ragauti ir dalintis prisiminimais. Naudoti kvapų indelius. Atspėti pagal mimiką ar patinka skonis, kvapas.

Dailės terapijos metodai gali būti taikomi individualiai arba grupėje, tačiau dirbant su paaugliais, rekomenduojami grupiniai užsiėmimai (Копытин, 2001; Рыбакова, 2007; Oklachander 2006). „Dirbant grupėmis, paaugliai jaučiasi jaukiau, jiems svarbus bendraamžių supratimas ir palaikymas, todėl kolektyviniai užsiėmimai šiuo atveju kur kas efektyvesni“ (Kučinskienė, 2006, p. 66). Galima lengviau pritaikyti ir naudoti bendravimo metodus (pvz.: ratu pasakyti kas man tavyje patinka), žaidybinius, dramos, judesio terapijos metodus (Oklachander 2006). Todėl paauglių savivokos ugdymo programa turėtų vykti grupėse.

Aptartų dailės terapijos priemonių, metodų poveikis, meno terapijos kitų šakų metodų integravimo bei sensomotorinių funkcijų aktyvinimo galimybės rodo, kad dailės terapija sėkmingai gali būti panaudojama, formuojant nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivoką.

2. NEŽYMIAI SUTRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SAVĘS SUVOKIMO FORMAVIMO DAILĖS TERAPIJOS METODAIS TYRIMŲ ANALIZĖ

2.1. Tyrimo metodologija

Tyrimui atlikti buvo pasirinktas *eksperimentinis* vienos grupės tyrimas, panaudojant pradinį, tarpinį ir baigiamąjį testavimą. Kaip nurodo C. M. Charles (1999, p. 320), toks eksperimentinis tyrimas taikomas, kai:

- Yra tvirtas pagrindas manyti, kad tarp nepriklausomo ir priklausomų kintamųjų yra priešastingumo ryšys.
- Tyrime gali dalyvauti bent viena atsitiktinai parinkta grupė.
- Dalyviams galima manipuliuoti nepriklausomu kintamuoju.
- Galima išmatuoti dalyvių priklausomąjį kintamąjį.

Šiame eksperimente nepriklausomu kintamuoju pasirinkta dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos formavimo programa, o priklausomais kintamaisiais – savivaizdis ir savęs vertinimas. Eksperimentinis tyrimas atliekamas, norint parodyti, kad dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos ugdymo programa gali teigiamai įtakoti savivaizdžio ir savivertės kaitą.

Nepriklausomas kintamasis. Savęs suvokimo formavimo programa (žr. 2 priedą) buvo sudaryta remiantis asmenybę sudarančiais bendraisiais komponentais (žr. 4 lentelę) ir dailės terapijos metodų ypatybėmis, galinčiomis padėti formuoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivoką (žr. 5 lentelę). Programos metu buvo taikomi integruojami meno terapijos (kūno judesio, dramos terapijos, muzikos terapijos) metodai. Taip pat atkreipiamas dėmesys į sensorinių funkcijų aktyvinimą – tapybą pirštais, lipdymą, garsinį foną, audio vizualines technologijas.

Priklausomi kintamieji: savivaizdis ir savęs vertinimas.

Tyrimo naudojami testai buvo atrenkami, atsižvelgiant į šias mokslininkų rekomendacijas:

- Taikomi tik patys paprasčiausi testai, kurie būtų pakankamai aiškūs vaikui.
- Testas negali užtrukti ilgai.
- Paprasta, aiški testo rezultatų apdorojimo sistema (Vengeris, 2007; Legkauskas, 2008).

Savivaizdžio tyrimas. Prieš tai pateiktus reikalavimus puikiai atitinka projekciniai piešinių testai. Žmogaus piešimas tebėra vienas iš dažniausiai taikomų diagnostikos metodų. Nors žmogaus piešinio metodikos gauti rezultatai nėra labai patikimi ir reikalauja papildomų tyrimų, tačiau jie leidžia iškelti hipotezes. Todėl savivaizdžio tyrimui pasirinktas L. Lebedevos (Лебедева, 2003) rekomenduojamas projekcinis savęs piešinys „Aš esu“.

Dailinės raiškos bruožų kitimas tiriamuosiuose piešiniuose analizuojamas, adaptuojant E. F. Anderson (1994), Lowenfeld V., Brittain W. L. (1987), L. D. Lebedjevos (Лебедева, 2003, 2006), A. Vengerio (2007) siūlomus piešinių pjūvių analizės metodus: objekto detalių statistiką, detalių formų ir dydžio, spalvinio intensyvumo kaitą, jų tarpusavio sąveiką bei identifikuotų bruožų interpretavimą.

Siekiant didesnio tyrimo patikimumo kartu su projekciniu piešiniu, buvo naudotas L. D. Lebedjevos (Лебедева, 2003) rekomenduojamas testas tokiu pačiu pavadinimu kaip ir piešinys – „Aš esu“. Mokiniam prieš pradėdant piešti, užduodamas klausimas „Kas tu esi?“ ir pasiūloma parašyti 10 save apibūdinančių teiginių. Pasak Lebedjevos, šios dvi užduotys leidžia palyginti verbalines ir neverbalines savęs charakteristikas, be to, testo naudojimas prieš piešinį padeda labiau susikaupti ir įsigilinti į savojo *aš* vaizdą.

Savęs vertinimo tyrimas. Tyrimui buvo adaptuota Valicko (1991) siūloma, J. Mikelkevičiūtės (2002) naudota *savęs vertinimo* metodika. Mokiniam tiriamųjų užduočių metu, buvo pateikti savęs vertinimo testai, aptariamas pavyzdys, naudojama papildoma vaizdinė skaičių priemonė, užduodami suvokimą palengvinantys klausimai (žr. 3 priedą).

Tyrimo eiga. Eksperimentas vyko nuo 2008 m. gruodžio mėn. iki 2009 m. kovo mėn. Užsiėmimai su tiriamųjų grupe vyko neformalaus ugdymo metu du kartus per savaitę. Tiriamosios užduotys (testas „Aš esu“, projekcinio piešinio užduotis bei savęs vertinimo testas) buvo atliekamos tris kartus: prieš pradėdant taikyti savivokos formavimo programą, baigus pirmąją užsiėmimų dalį ir baigus visą programą. Šio tyrimo išplanavimą galima pavaizduoti 4 priede pateikta schema.

Respondentai

Tyrimo dalyvavo vidurio Lietuvos specialiosios mokyklos nežymų intelekto sutrikimą turintys 16–17 metų paaugliai. Šis amžius buvo pasirinktas, nes ne tik prigimtinis tiriamųjų amžius svyravo nuo 16 iki 17 metų, bet ir pagal individualius psichofiziologinio vertinimo rezultatus, jie taip pat dažniausiai yra pasiekę paauglystės laikotarpį (10-12 m.). Be to, jie yra 9 klasės mokiniai ir sekančiais metais, baigę pagrindinio ugdymo programą, turės priimti daug atsakingų savo atžvilgiu sprendimų.

6 (iš 13) atsitiktiniu būdu parinktiems 9 specialiosios klasės mokiniams, prieš tai sutikus jų tėvams ar globėjams, buvo pasiūlyta dalyvauti dailės terapijos metodais pagrįstoje savivokos formavimo programoje. Visi 6 mokiniai tyrime dalyvauti sutiko.

2.2. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupės savivaizdžio ir savęs vertinimo tyrimų analizė

2.2.1. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupės savivaizdžio tyrimo rezultatai

Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivaizdžio kitimas analizuojamas dvejais aspektais:

- dailinės raiškos bruožų (piešinių pjūvių metodas) pokyčio analizė;
- sąvokų, apibūdinančių savęs suvokimą, kitimo analizė.

Projekciniai piešiniai „Aš esu“, atlikti pirminio tyrimo metu (žr. 5, 6 priedus), atskleidė panašius, visiems grupės nariams būdingus, piešinių bruožus:

- Figūros piešiniuose statiškos.
- Dominuoja aiškus polinkis pakeisti absoliučius simbolius artimesniais tikrovei atvaizdais (nėra rutuliukų figūros; dominuoja mergaitiški, berniukiški drabužiai).
- Erdvinės kompozicijos stoka.

Lyginant tiriamųjų piešinių ir atitinkančius tam tikrą amžių dominuojančius vaikų piešinių bruožus (Lowenfeld, Brittain, 1987) galima teigti, kad tiriamųjų piešiniams būdingi 9–11 metų normalios raidos vaikų piešinių bruožai. Šio funkcinio amžiaus vaikų piešinių dinamika artimiausios vystymosi srities atžvilgiu analizuojama žmogaus schemos, erdvinės kompozicijos ir toninio ar spalvinio išraiškingumo kaita (Anderson, 1994). Piešinių pjūvių metodo atžvilgiu, kaita stebima dvejais aspektais:

1. Detalių skaičiaus kitimu, kuris rodo mokinių dėmesio kitimą vaizduojamiems objektams.
2. Formų kaita ir išsidėstymu, kuriais galima atskleisti objekto suvokimo ir reikšmės tiriamiesiems kaitą (Лебедева и др. 2006).

Prasminių detalių skaičiaus kitimas tiriamuosiuose piešiniuose* (žr. 5,6 priedus). 7 lentelėje pateikti piešinių duomenys rodo reikšmingą detalių drabužiuose ir objektų aplinkoje prasminio skaičiaus kitimą visuose baigiamojo tyrimo piešiniuose:

- Visi grupės nariai, piešdami baigiamosios užduoties piešinį „Aš esu“, panaudojo daugiau detalių ir pavaizdavo daugiau objektų, nei pirminio tyrimo piešinyje.
- Bendras grupės prasminių detalių skaičius piešiniuose baigiamajame tyrime vidutiniškai 3 kartus didesnis, nei pirminio tyrimo piešinyje.

Prasminė detalė*- detalė turinti savarankišką prasmę.

**Detalių drabužiuose (D) ir objektų aplinkoje (A)
prasmnio skaičiaus kitimas tiriamųjų* piešiniuose**

	Elena			Asta			Lilė			Vytas			Erikas			Nikas			Iš viso
	D	A	Viso	D	A	Viso	D	A	Viso	D	A	Viso	D	A	Viso	D	A	Viso	
Pirminis tyrimas	1	1	2	3	-	3	-	-	-	1	-	1	-	1	1	3	-	3	10
Baigiamasis tyrimas	3	2	5	2	4	6	2	-	2	5	2	7	1	3	4	4	3	7	32

Piešinio „aš esu“ detalių formų ir proporcijų kaita. Lyginant pirminės piešinio užduoties ir baigiamosios užduoties piešinio detales (žr. 5, 6 priedus), 8 lentelėje pateikta formų bei proporcijų kaitos įvairovė, piešinių pjūvių metodu suskirstyta, atsižvelgiant į pakitusias objekto dalis (Лебедева и др. 2006).

**Baigiamojo piešinio detalių formų ir proporcijų kitimo požymiai
bei pasireiškimo dažnumas (piešinių sk.)**

Piešinio detalės	Proporcijų kitimas		Formų kitimas	
	Piešinių sk.	Pakitimo požymiai lyginant su pirminiu piešiniu	Piešinių sk.	Pakitimo požymiai lyginant su pirminiu piešiniu
Galva	1	Galva proporcingai sumažėjo.	2	Geometrinę formą pakeitė artimesnė tikrovei forma.
Plaukai	2	Šukuosena užima daugiau galvos ploto.	5	Geometrines, nenuspalvintas plaukų formas pakeitė natūralesnės formos su aiškesniais plaukų požymiais.
Akys	-	-	3	Berniukų piešiniuose geometrines formas pakeitė natūralesnės.
Lūpos	-	-	2	Vietoj vienos žymės piešiamos dvi lūpos.
Pečiai	1	Pečiai proporcingai didesni.	1	Stačius kampus pakeitė nuožulnios linijos.
Galūnės	2	Rankos proporcingai pailgėjo.	5	2 piešiniuose atsirado sulenkimai ties alkūnėmis, 2 – atsirado plaštakos elementai, 1 – pakito kojų piešimo schema, 2 – pėdos natūralesnės formos
Aplinka	3	Aplinkai proporcingai skiriama daugiau (1) arba mažiau (2) vietos.	1	Abstrakčias formas pakeitė realesnės.

Šie kitimo požymiai parodo, kad baigiamosios užduoties piešiniuose mokinių stereotipinis savęs vaizdas kito ir formos, ir proporcijų atžvilgiu.

*tiriamųjų vardai pakeisti

Formos ir proporcijų kitimo požymiai pasireiškė (žr. 5,6 priedus ir 8 lentelę):

- abstrakčių, geometrinių formų kitimas į natūralesnes bent vienu požymiu pasireiškė visuose 6 mokinių baigiamojo tyrimo piešiniuose, lyginant juos su pirminio tyrimo piešiniais;
- kūno dalių proporcijos teigiamai pakito 3 iš 6 piešinių; žmogaus proporcija erdvės atžvilgiu reikšmingai pakito taip pat 3 piešiniuose iš 6.

Dailės terapeutai, analizuodami piešinius pjūvių metodu, nurodo atskleistų kitimo požymių interpretacijas (9 lentelė).

9 lentelė

Projekciniai piešinių pjūvių požymiai

Požymis		Interpretacija	Šaltinis
Abstrakčių, geometrinių formų kitimas į natūralesnes, naujų formų atsiradimas.	Stačius kampus pakeitė nuožulnios linijos (1 piešinys).	Gynybinių reakcijų mažėjimas.	Vengeris, A. 2007.
	Geometrines, nenuspalvintas plaukų formas pakeitė natūralesnės formos su aiškesniais plaukų požymiais (2 pieš.).	Priešiškų impulsų nykimą.	Lebedjeva, L. D. 2006.
	Berniukų piešiniuose tuščias (2 pieš.), geometrines (2 pieš.) akis pakeitė natūralesnės formos su vyzdžiais, atsirado ausų simboliai (2 piešiniai).	Neliko atsiribojimo, nenoro bendrauti (girdėti, matyti), asocialumo simbolių.	Vengeris, A. 2007.
		Pastebi, išgirsta ir sugeba geriau diferencijuoti aplinką.	Machover, K. cit. Lebedjeva, L. 2006.
Kūno dalių proporcijos	Rankos proporcingai pailgėjo (2 pieš.).	Siekių galimybių didėjimas, stiprėjimas.	Teilor, K. cit. Lebedjeva, L. 2006.
		Didesnio gebėjimo kontroliuoti aplinką pasireiškimas.	Vengeris, A. 2007.
	Pečiai proporcingai didesni. (1 pieš.).	Stiprybės didėjimas.	Lebedjeva, L. D. 2006.
Žmogaus proporcija erdvės atžvilgiu	Aplinkai proporcingai skiriama daugiau (1 pieš.) arba mažiau (2 pieš.) vietos.	Savęs suvokimo kaita aplinkinių atžvilgiu.	Vengeris, A. 2007. Lebedjeva, L. D. 2006.

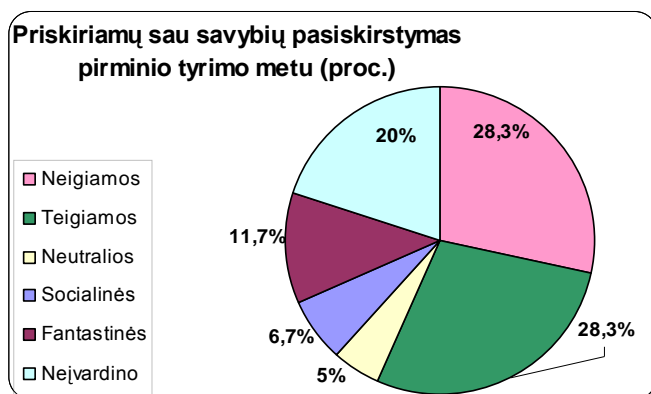
Šių interpretacijų bruožų pagrindą sudaro asmenybinis tobulėjimas savęs ir kitų atžvilgiu.

Testas „Aš esu“. Mokinių pateiktos save apibūdinančios savybės pagal jų pobūdį buvo sugrupuotos į šešias rūšis (žr. 7 priedo 1 lentelę):

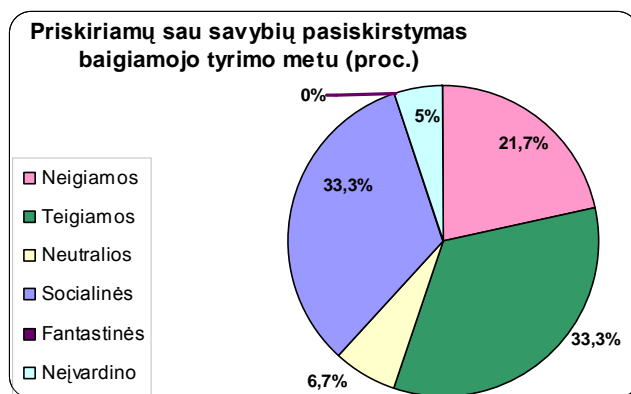
1. Neigiamas savybes savo arba kitų atžvilgiu, pvz.: negraži, piktas ir pan.
2. Teigiamas savybes savo arba kitų atžvilgiu, pvz.: darbštus, draugiška ir pan.
3. Neutralias savybes, pvz.: strazdanotas, kartais liūdna ir pan.
4. Socialines, kurios rodo socialinių vaidmenų priėmimą, pvz.: mokinys ir pan.
5. Fantastines, kurios neatitinka žmogiškosios tikrovės, pvz.: triakis, super sajanas ir pan.
6. Duomenys apie neįvardintų savybių skaičių, tai yra neužpildytos testo skiltys.

Sąvokų, apibūdinančių savęs suvokimą, kitimo rezultatai (žr. 2,3 pav.) parodė, kad baigiamajame tyrime:

- Sumažėjo neigiamų savęs apibūdinimų, tai yra nuo 28,3% iki 21,7%.
- Padaugėjo teigiamų savęs apibūdinimų – nuo 28,3% iki 33,3%.
- Nebeliko sau priskiriamų fantastinių savybių – nuo 11,7% iki 0%.
- Reikšmingai pakito socialinių savybių priskyrimas – nuo 6,7% iki 33,3%.
- Padidėjo bendras save apibūdinančių savybių kiekis, neišvardintos sumažėjo nuo 20% iki 5%.

2 pav. Pirminio testo „Aš esu“ duomenų pasiskirstymas, %

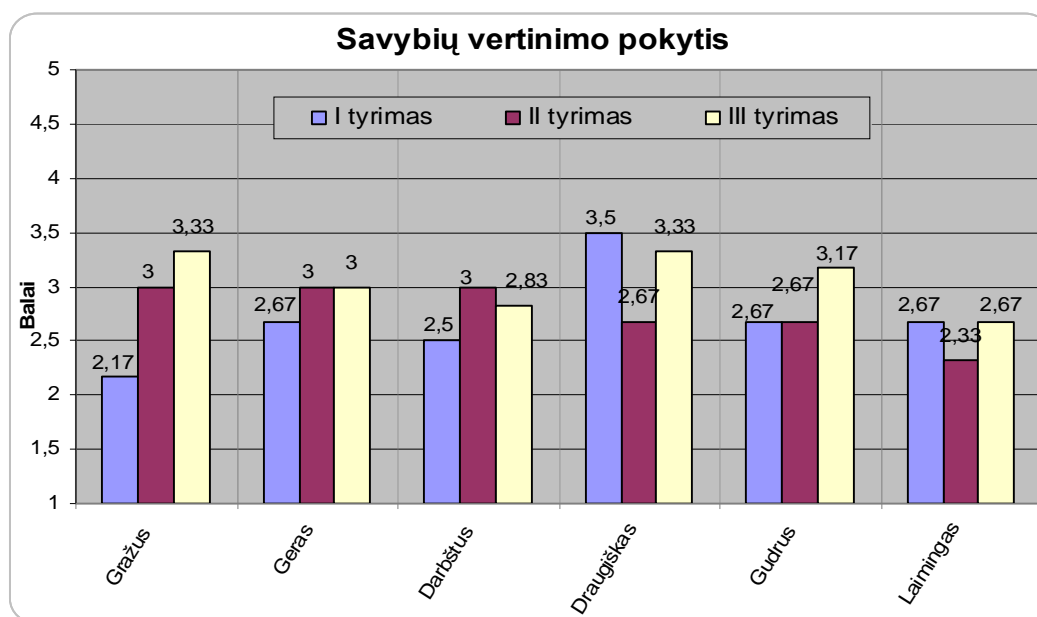
3 pav. Baigiamojo testo „Aš esu“ duomenų pasiskirstymas, %

Analizuojant savęs apibūdinimo duomenų lentelę (7 priedas, 1 lentelė), galima pastebėti, kad pirminio tyrimo metu vieni mokiniai neišvardino visų 10 savybių, kiti priskyrė sau fantastines savybes. Fantastinės ir neišvardintos savybės gali būti tarpusavyje siejamos tuo atžvilgiu, kad turi bendrą silpną savęs suvokimo pagrindą. Tai yra, negebėdami savęs apibūdinti, suvokti realių savo bruožų, dalis vaikų (2 iš 6) pirminio testo „Aš esu“ metu save apibūdino tik keturiais teiginiais, kiti 2, siekdami įvykdyti testo sąlygą, panaudojo fantastinius (jiems nelabai suprantamus, bet turinčius skambų pavadinimą) teiginius. Todėl šios analizės pagrindu išryškėja dar didesnis skirtumas tarp pirminio ir baigiamojo tyrimų „Aš esu“ teiginių pasiskirstymo: pirminio tyrimo metu fantastinės ir neišvardintos savybės vidutiniškai užėmė trečdalį visų savybių (viso: 31,7%), baigiamojo tyrimo metu šioms savybėms teliko viena dvidešimtoji (5%) visų savybių.

2.2.2. Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių grupės savęs vertinimo tyrimo rezultatai

Grupės savęs vertinimo testų rezultatai (žr. 7 priedo 2,3 lenteles) analizuojami atsižvelgiant į atskirų savybių grupėje pokytį bei tiriamųjų individualų savęs vertinimo pokytį.

4 paveikslėlyje pateiktas atskirų savybių vertinimo pokytis tiriamųjų grupėje parodė, kad mokiniai baigiamojo tyrimo metu save geriau vertino pagal savybes gražus, geras, darbštus, gudrus. Savybės draugiškas vertinimo balas nežymiai sumažėjo nuo 3,5 iki 3,33, o laimingumo suvokimas išliko nepakitęs.

4 pav. Savybių vertinimo pokytis tiriamųjų grupėje, balais

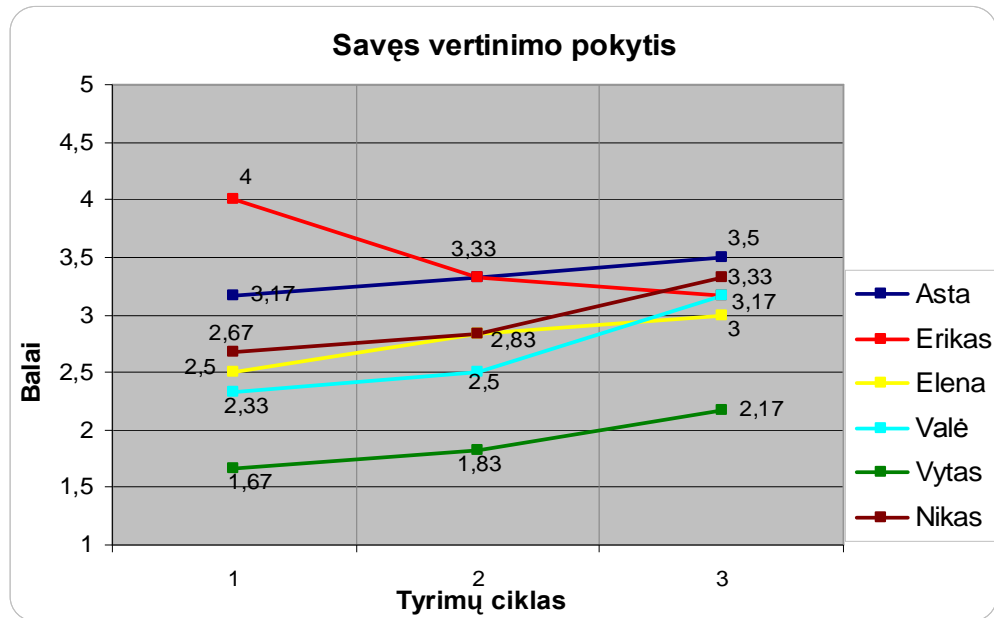
Reikšmingai pakito grupėje silpniausiai įvertinta savybė – gražus (įvertinimo vidurkis - 2,17 balo). Savo kūno priėmimą parodanti savybė pradinio tyrimo metu mokinių buvo įvertinta kaip silpnai pasireiškianti, o baigiamojo tyrimo metu įvertinimo vidurkis siekė 3,33 balo. Tai reiškia, kad mokiniai save vertino jau kaip vidutiniškai gražius.

Individualus tiriamųjų grupės narių savęs vertinimo pokytis eksperimentinio tyrimo metu pateiktas 5 paveikslėlyje rodo, kad:

- Daugumos mokinių savęs vertinimas eksperimentinio tyrimo metu išaugo, tai yra 5 mokiniai baigiamojo tyrimo metu save vertina geriau, nei pirminio tyrimo metu.
- Kokybiškai reikšmingai pakito tų mokinių savęs vertinimas, kurie pirminio tyrimo metu daugumą pateiktų teigiamų savybių vertino kaip silpnai (Valė) arba labai silpnai (Vyta) pasireiškiančias. Jų savęs vertinimas pakilo nuo 2,33 balo iki 3,17 balo (Valės) ir nuo 1,67 balo iki 2,17 balo (Vyto). Reikšmingumas pasireiškia tuo, kad jų savęs

vertinimas buvo labai žemas, todėl kokybiniu požiūriu savęs vertinimo augimas šiems moksleiviams yra reikšmingas.

- Reikšmingai pakito ir to mokinio savęs vertinimas, kuris pirminio tyrimo metu daugumą pateiktų teigiamų savybių vertino kaip stipriai (Erikas) pasireiškiančias. Jo bendras savęs vertinimas nukrito nuo 4 balų iki 3,17 balo.

5 pav. Tiriamųjų savęs vertinimo kitimas, balais.

Individualus grupės narių savęs vertinimo pokytis (5 pav.) parodė, kad bendras grupės narių savęs vertinimo balų vidurkio skaičiavimas (4 pav.) gali būti nereikšmingas, jei grupės narių vertinimas stipriai skiriasi. Tai yra, jei dalis grupės narių save pervertina, skirdami sau aukščiausius balus, o dalis grupės narių save nuvertina, skirdami sau mažiausius balus, tai bendras grupės vertinimo vidurkis rodytų, kad jie sau priskiria vidutinišką savybių pasireiškimą. Tai neparodo realios situacijos. Galima numanyti, kad bendras savybių vertinimo pokytis (4 pav.) mūsų tiriamųjų grupėje (balais), taip pat neparodė reikšmingo rezultato (išskyrus savybę gražus) dėl pastarosios priežasties, nes grupėje buvo ne tik žemai vertinantys save tiriamieji, bet ir labai aukštai įvertinęs savo savybes tiriamasis.

2.2.3. Grupės tiriamųjų savivaizdžio ir savęs vertinimo tyrimų apibendrinimas

Grupės mokinių savęs vertinimo ir savivaizdžio tyrimų rezultatų kaita gali būti vertinama kaip geresnio savęs suvokimo prielaidos.

Reikia pažymėti, kad savęs vertinimo ir savivaizdžio matai (testai ir projekcinis piešinys), po savivokos formavimo programos taikymo parodė reikšmingus rezultatus, atskleidė šiuos bruožus:

- Suvokiamų savojo aš bruožų išsiplėtimą (kiekybinis augimas).
- Savojo aš suvokimo ir reikšmės kaitą savęs ir kitų atžvilgiu (kokybinis augimas).
- Savęs vertinimo kaitą (adekvatesnis vertinimas).

Suvokiamų savojo aš bruožų išsiplėtimas. Visų grupės narių baigiamojo tyrimo projekciniuose piešiniuose „Aš esu“ vidutiniškai 3 kartus padidėjęs vaizduojamų detalių ir objektų prasminis skaičius, lyginant juos su pirminiu „Aš esu“ piešiniu parodė, kad tiriamieji skyrė daugiau dėmesio ir laiko savęs vaizdavimui. Tai galėjo įtakoti savojo aš vaizdo bruožų išsiplėtimas formuojamosios savivokos programos metu. Aš vaizdo bruožų išsiplėtimas eksperimentinio tyrimo pabaigoje pastebimas ir testo „Aš esu“ rezultatuose. Baigiamojo testo „Aš esu“ metu gauti rezultatai parodė, kad silpnas savęs suvokimo pagrindas pirminio tyrimo metu, pasireiškiantis fantastinių savybių sau priskyrimu (11,7%) ir negebėjimu apibūdinti save (20%), pakito po savivokos formavimo programos pritaikymo. Mokiniai baigiamojo tyrimo metu save apibūdino tikroviškais teiginiais (fantastinių apibūdinimų 0%), priskyrė sau daugiau ypatybių (neįvardintos 5%).

Savojo aš suvokimo ir reikšmės kaita savęs ir kitų atžvilgiu (asmenybinis augimas). Stereotipinių objektų piešinyje kitimas šiame funkciniaame amžiaus tarpsnyje leidžia kelti svarbias hipotezes asmenybės augimo atžvilgiu. Kadangi tiriamųjų grupėje, lyginant pirminį ir baigiamąjį piešinį „Aš esu“, buvo stebima artimesnių tikrovei stereotipinių formų ir proporcijų kaita (interpretuojama kaip – gynybinių reakcijų mažėjimas, priešišku impulsų nykimas, pastebi, išgirsta ir sugeba geriau diferencijuoti aplinką ir kt.), galima teigti, kad kito ir savojo aš vaizdo suvokimas bei reikšmė savęs atžvilgiu.

Savojo aš vaizdo ir reikšmės suvokimą kitų atžvilgiu galima pastebėti piešinio aplinkos ir vaizduojamo žmogaus santykiuose. Baigiamojo tyrimo piešinyje sąlyginai realesnis proporcijų santykis pastebimas 3 darbuose iš 6 (savęs suvokimo kaita aplinkinių atžvilgiu). Testo „Aš esu“ tyrimo duomenys (žr. 2,3 lentelę) taip pat parodė savojo aš suvokimo ir reikšmės kaitą kitų atžvilgiu, nes skirtingai nei pirminio tyrimo metu (6,7%), baigiamajame tyrime „Aš esu“, mokiniai sau priskyrė net trečdalį socialinių savybių (33,3%). Tai parodo ne tik socialinių vaidmenų suvokimą, bet ir jų reikšmę asmenine prasme.

Savęs vertinimo kaita. Savęs vertinimas reikšmingai pakito tų dalyvių, kurie pirmojo tyrimo metu turėjo statistiškai labai aukštą arba žemą ir labai žemą savęs vertinimą (balais). Galima teigti, kad pradinio savęs vertinimo tyrimo rezultatai parodė neadekvatų pastarųjų mokinių savęs vertinimą, kuris savivokos formavimo programos taikymo eigoje sistemingai kito

(žr. 5 pav.). Labiau adekvatus savęs vertinimas baigiamajame tyrime gali būti savivokos formavimo programos taikymo išdava.

Savęs vertinimo ir savivaizdžio matų (testai ir projekcinis piešinys) dėka gauti rezultatai parodo, kad dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos formavimo programa teigiamai paveikė visų grupės dalyvių suvokiamų savojo *aš* bruožų kaitą bei savęs suvokimą kitų atžvilgiu ir įtakojo neadekvačiai save vertinančių mokinių savęs vertinimo kitimą.

2.3. Individualių nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivokos formavimo rezultatų aptarimas (atvejų analizė)

Siekiant išsamiau apžvelgti savivokos formavimo programos veiksmingumą, tikslinga aptarti grupės tiriamųjų individualius pasiekimus ir tyrimų (piešinių ir testų) rezultatus.

Atvejų analizės pagrindu pateikiami trys kiekvieno mokinio piešiniai: pirminio tyrimo piešinys „Aš esu“ (A), tarpinio tyrimo piešinys „Aš esu“ arba piešinys ant veidrodžio „Autoportretas“ (B) ir baigiamojo tyrimo piešinys „Aš esu“ (C). Tarpinio tyrimo piešinys arba autoportretas pasirenkamas pagal artimesnius baigiamojo tyrimo piešiniui bruožus.

Tyrimo dalyvė Elena. Mergaitės savęs apibūdinimas „Aš esu“ pirminio tyrimo metu apsiribojo tik 4 teiginiais (žr. 7 priedo 1 lentelė). Nors ji labai ilgai galvojo, tačiau kitos „Aš esu“ testo grafos vis tiek liko tuščios. Pasireiškė mergaitės sąžiningumas, nors ji sugalvojo mažai save apibūdinančių žodžių, bet nesistengė žiūrėti, ką parašė kiti. Šis bruožas dominavo visų užsiėmimų metu.

Užsiėmimų metu atsiskleidė ir kitos teigiamos Elenos savybės. Ji visada drąsiai eksperimentavo su priemonėmis, todėl gana greitai pajuto netikėto rezultato galimybes (8 priedo 1,2 pav.). Meditacinių projekcinio piešinio įvadų metu stengdavosi įdėmiai klausytis, todėl greitai įsijausdavo į temą ir sukurdavo savitus darbelius (8 priedo 3,5,7 pav.). Visus grupės dalyvius labai nustebino, pasirinkdama projekcinei skulptūrai gaidžio personažą. Tačiau jos paaiškinimas, kad gaidys jai įdomus dėl puošnių plunksnų ir išraiškingos skiauterės, visiems šį pasirinkimą padarė suprantamu ir buvo įvertintas kaip labai originalus ir įdomus.

Mergaitės pastangos pasiteisino, nes baigiamojo tyrimo metu ji gana greitai save apibūdino 9 sąvokomis (1 – nesugalvojo), iš kurių keturiomis, priskiriančiomis save kokiai nors socialiniai grupei, keturiomis – teigiamai save apibūdinančiomis ir 1 neutralia savybe (liūdna) su vėliau prirašytu žodeliu „kartais“. Tai parodė, kad savivokos formavimo programa reikšmingai praplėtė mergaitės savęs suvokimą.

Pirminio tyrimo „Aš esu“ metu mergaitė nupiešė stereotipinį žmogaus piešinį (6 pav.), kuris pasižymėjo neproporcingu kūno dalių vaizdavimu: išdidinta galva, mažomis rankomis; aštriais pečių kampais.

6 pav. A

7 pav. B

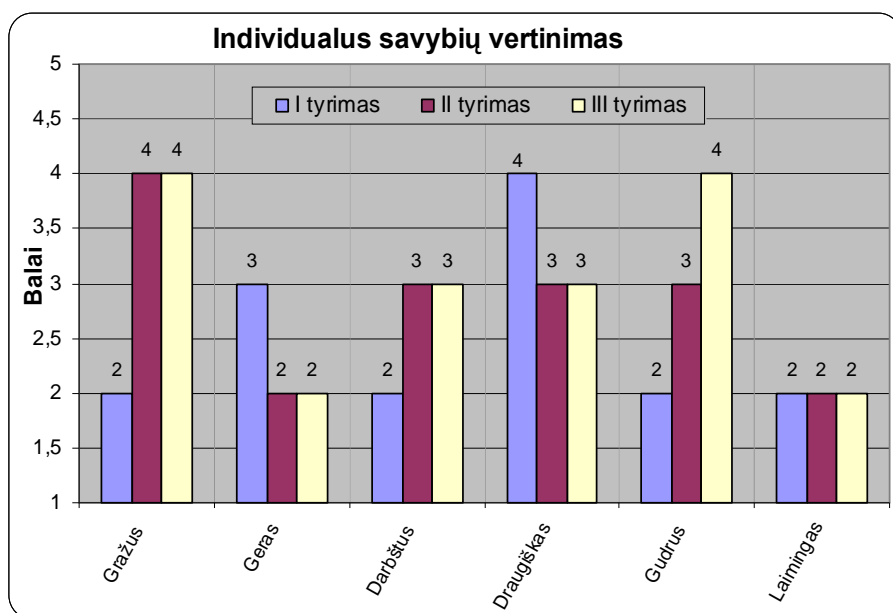
8 pav. C

Išdidinta galva dažnai yra intelekto sutrikimų turinčių vaikų piešinio bruožas (Лебедева, 2006), nors gali turėti ir kitų paaiškinimų, tačiau šiuo atveju, žinant mergaitės sutrikimą, jų neaptarinėsime. Kampuoti pečiai piešiniuose dažnai apibūdinami kaip gynybinė perdėto atsargumo nuostata, o mažos rankos – kaip didelių siekių neturėjimas (Vengeris, 2007). Objektai, užpildantys erdvę pirminio tyrimo piešinyje, pasak mergaitės, tai – rutuliukai. Toks apibūdinimas nenurodo aplinkos suvokimo savo atžvilgiu. Šiam funkciniam amžiui (9-11 m.) būdingi pasikartojantys, puošybiniai elementai, todėl ir šie rutuliukai gali būti apibūdinami kaip geometriniai dekoratyviniai elementai.

Programos metu mergaitė aktyviai dalyvavo visuose užsiėmimuose. Ypatingai reikšmingas buvo piešimas ant veidrodžio. Ji drąsiai elgėsi su priemonėmis ir buvo patenkinta rezultatu. Koliažų aptarimo metu, Elena pabrėžė, kad jos norai niekada neišsipildys, tai patvirtino pirminio tyrimo piešinio hipotezę apie jos nedidelius siekius (labai mažos rankytės). Tačiau diskusijos pabaigoje, ji jau teigė, kad jei imsisi tam tikrų veiksmų, tai jos norai gali virsti tikrove.

Baigiamojo užsiėmimo metu nupieštame savęs piešinyje pakito galvos, rankų proporcijos, pasikeitė pečių forma. Šie pakitimai pagal piešinių pjūvių interpretacijas aiškinami kaip gynybinių reakcijų sumažėjimas, siekių didėjimas, gali rodyti savivaizdžio kaitą.

Savęs vertinimo tyrimų rezultatai (9 pav.) parodė, kad mergaitės savęs vertinimas vienu ar kitu atžvilgiu kito.

9 pav. 1-ojo tiriamojo (Elena) savybių vertinimas, balais

Pirminio tyrimo metu Elena save vertinimo kaip negražią, o tarpinio ir baigiamojo tyrimo metu jos vertinimas kito – ji save vertinimo kaip gražią. Panašiai pakito ir sąvokų darbštus, gudrus vertinimas. Kitų sąvokų vertinimo balai sumažėjo (geras, draugiškas) arba liko nepakitę (laimingas). Nors bendras savęs vertinimo vidurkis laipsniškai didėjo (žr. 9 pav.), tačiau reikšmingų išvadų savęs vertinimo tyrimo atžvilgiu daryti negalima.

Apibendrinant aptartą individualų atvejį, galima teigti, kad savivokos formavimo programos taikymas reikšmingai praplėtė mergaitės savęs suvokimą ir parodė savivaizdžio kokybinę kaitą.

Tyrimo dalyvė Asta. Šios mokinės savęs vaizdo „Aš esu“ apibūdinimas pirminio tyrimo metu taip pat apsiribojo tik 4 teiginiais – 2 teigiamais, 2 – neigiamais. Tačiau ji nebuvo linkusi daugiau svarstyti ir testą tuoj pat atidavė.

Visos programos metu dominavo pasitikėjimas savimi, mergaitė visoje veikloje dalyvavo tikslingai – nebuvo nei labai aktyvi, nei pasyvi. Jos dauguma atliktų darbų išsiskyrė estetiniu grožiu: buvo tvarkingi ir išbaigti, turėjo pakankamai subalansuotą kompoziciją. Skirtingai nei kiti grupės nariai, savo atliktą skulptūrą drąsiai įkomponavo į mokyklos teritorijos centre esantį augalą ir leido ją ten palikti (9 priedas). Turint omenyje, kad projekcinė skulptūra, tai kitoks savojo *aš* atvaizdas, galima teigti, kad mergaitė nebijo atvirų iššūkių savo atžvilgiu ir yra pasirengusi socialiniams santykiams.

Baigiamojo tyrimo „Aš esu“ rezultatai parodė, kad mergaitei ši programa buvo naudinga, nes ji save apibūdino jau 8 teiginiais, iš kurių 4 nurodyti kaip socialinės savybės, o kiti 4 – kaip teigiamos savybės.

10 pav. A

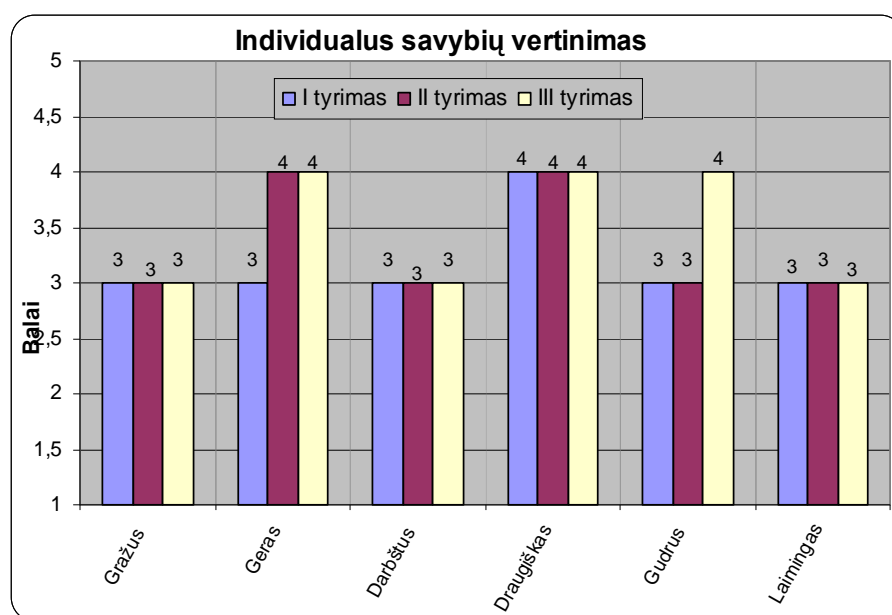
11 pav. B

12 pav. C

Piešinio „Aš esu“ kitimas tyrimų metu nebuvo pastebimai ryškus, tačiau atidžiau išanalizavus detales, galima pastebėti, kad pakito galvos forma iš geometrinio apskritimo į artimesnę realią galvos formą. Taip pat piešinio fono dekoravime pasireiškė atidesnis požiūris aplinkai.

Savęs vertinimas visų trijų tyrimų metu pavaizduotas 13 paveiksle rodo, kad Asta save vertina pakankamai stabiliai. Aukštesnis savęs vertinimo balas įvertintas tik savybių geras ir gudrus atžvilgiu. Todėl esminių, pastarąjį tyrimą apibūdinančių išvadų daryti negalima.

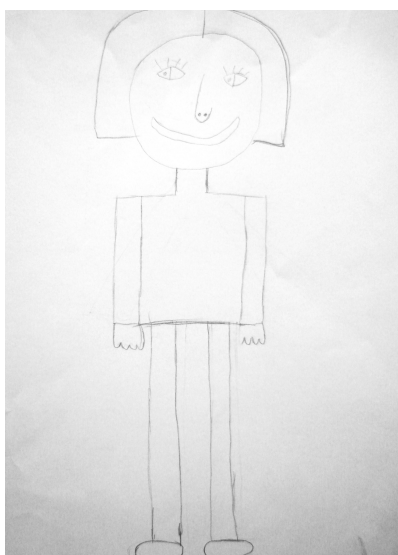

13 pav. 2-ojo tiriamojo (Asta) savybių vertinimas, balais.

Apibendrinant šio atvejo analizę, galima teigti, kad savivokos formavimo programa mokinei buvo naudinga savivaizdžio, kuris pasireiškė atidesniu požiūriu į save ir aplinką, plėtos atžvilgiu.

Tyrimo dalyvė Valė. Mergaitės savęs apibūdinimas „Aš esu“ pirminio tyrimo metu pasižymėjo neigiamų savęs apibūdinimų gausa (žr. 7 priedo 1 lentelę). Savivokos formavimo programos metu, ypatingai pirmoje dalyje, išryškėjo nepasitikėjimo savimi bruožas – ji dažnai atsisakydavo išreikšti savo nuomonę, veikla užsiimdavo paskutinė, tik įsitikinusi, kad kiti irgi dirba. Tačiau pirmos programos pabaigoje užsiėmimo „Aš paukštis“ (projekcinės skulptūros akcentuojant būdo bruožus) metu Valė sugebėjo ypatingai įsijausti ir, atlikdama užduotį jau pakankamai lengvai reiškė savo mintis. Skulptūra taip pat mergaitei labai patiko, ji greitai jai suteikė pavadinimą (10 priedas). Tik jokiais būdais nesutiko ją išnešti į lauką ir palikti atviroje vietoje, nes teigė, kad nori paukštį saugoti, o ten pilna pavojų.

Programos „Aš ir kiti“ dalyje mokinė pakankamai aktyviai dalyvavo įvairioje veikloje: vaidino, šoko, kalbėjo. Jos baigiamojo tyrimo testas „Aš esu“ reikšmingai pakito. Iš 5 pradiniam teste buvusių neigiamų savybių savo atžvilgiu Valė paliko tik 1 (negraži). Procentaliai išaugo teigiamų savybių skaičius. Todėl galima teigti, kad savivokos formavimo programos taikymas mergaitei buvo labai svarbus ir įtakojo jos susiformavusią neigiamą nuostatą savo atžvilgiu.

14 pav. A

15 pav. B

16 pav. C

Valės pirminio tyrimo projekciniame piešinyje „Aš esu“ (14 pav.) galima išvelgti tokius tipiškus bruožus: kūnui vaizduoti naudoja aiškias geometrines figūras, plaukai apspaudžia galvą

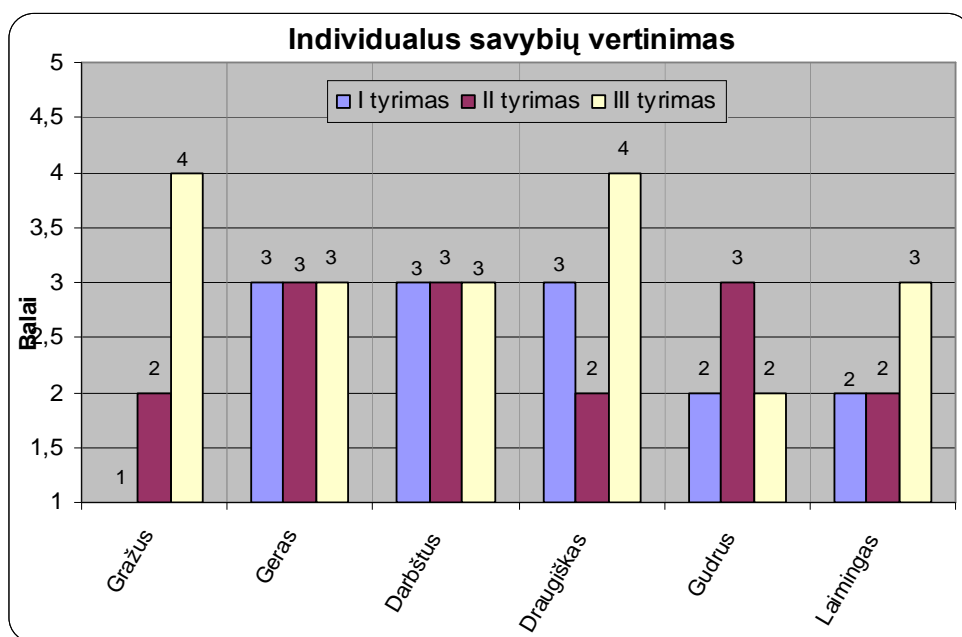
tarsi „replės“, figūra užima visą lapo erdvę. Šis stereotipinis mergaitės piešinys rodo silpną savęs suvokimą o kampuotų geometrinių figūrų naudojimas žmogaus vaizdavimo piešiniuose dažnai apibūdinamas, kaip gynybinė perdėto atsargumo nuostata.

Tarpiniame tyrimo piešinyje (15 pav.) nupieštos dvi visiškai vienodos figūros vietoj vienos autoportretui gali suteikti išskirtinę prasmę, tačiau šiuo atveju, manau, kad ji tik stengėsi užpildyti piešinio erdvę. Nes po tyrimo, paklausus mergaitės, kuri iš nupieštų mergaičių yra ji, mokinė paaiškino, kad viena buvo labai maža, todėl ji nupiešė dar vieną. Įtakos galėjo turėti ir kitų grupės mokinių piešiniai, nes jie piešė figūras, kurios buvo daug didesnės.

B piešinyje Valė nupiešė dantis. Vietoj lūpų nupiešti dantukai gali reikšti žodinę agresiją, teigia Vengeris (2007). Ši savybė pastebima, nes Valė dažnai pykstasi su klasės draugais labai garsiai reikšdama savo emocijas. Tačiau tai gali būti ir kita realiai pavaizduota problema. Mergaitei dėl netinkamo sąkandžio reikia nuolat lankytis pas odontologus (ji to nemėgsta), o dėl kitokio dantukų vaizdo kartais tenka patirti patyčias iš bendraamžių.

Baigiamojo tyrimo „Aš esu“ piešinyje, lyginant jį su pirminiu (A) piešiniu, stebima stereotipinių formų ir proporcijų erdvėje kaita, todėl galima teigti, kad savojo *aš* vaizdo suvokimas kito ir savęs ir aplinkos atžvilgiu.

Nors savivaizdžio tyrimai parodė labai reikšmingą kaitą, tačiau savęs vertinimo testo rezultatai (17 pav.) rodo, kad mokinės savęs vertinimo kitimas pasireiškė tik 3 savybių atžvilgiu: gražus, draugiškas ir laimingas.

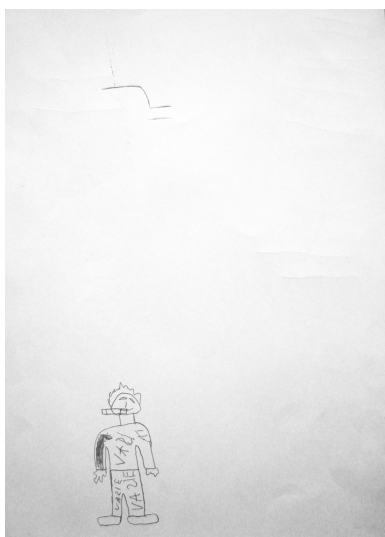

17 pav. 3-ojo tiriamojo (Valė) savybių vertinimas, balais.

Pirminio tyrimo metu mergaitė save vertino kaip labai negražią, negudrią ir nelaimingą. Savivokos formavimo programos pabaigoje reikšmingai pakito savo išvaizdos ir laimingumo vertinimas – ji manė esanti graži ir vidutiniškai laiminga.

Apibendrinant šį atvejį, galima teigti, kad Valės savivokos formavimasis pasireiškė savojo aš vaizdo suvokimo kitimu savęs ir aplinkos atžvilgiu bei teigiamu kai kurių neigiamų nuostatų savo atžvilgiu kitimu. Tačiau gynybinių reakcijų dažnas pasireiškimas rodo, kad mergaitei būtų naudinga pratęsti savivokos formavimo užsiėmimus.

Tyrimo dalyvis Vytas. Šio jaunuolio savęs vertinimas pirminio tyrimo testo „Aš esu“ metu pasižymėjo ypač neigiamais savęs apibūdinimais.

18 pav. A

19 pav. B

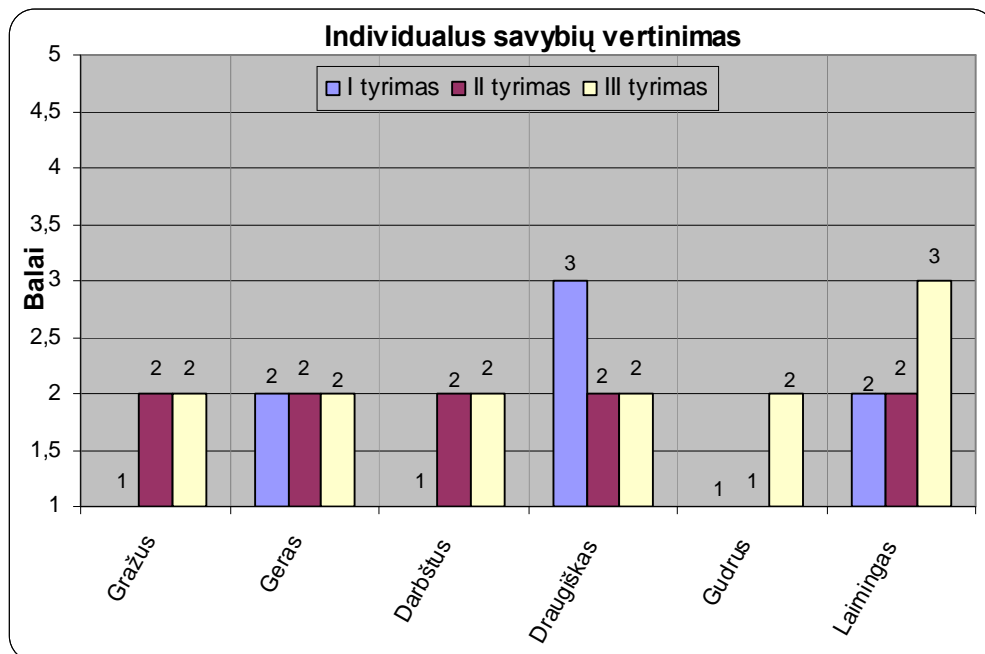
20 pav. C

Pirminio tyrimo metu nupieštas išskirtinai mažas žmogaus atvaizdas piešinio apačioje (18 pav.) taip pat gali rodyti piešinio autoriaus labai žemą savivertės jausmą. Tai patvirtina ir pirminis savęs vertinimo tyrimas (žr. 21 pav.). Neišpieštos tuščios akys – tai bendravimo sunkumų, kai kada net asocialumo bruožas. Panašiai interpretuojama ir nupiešta cigaretė, kuri nurodoma ne tik kaip asocialumo, bet ir negatyvizmo, paaugliškų reakcijų demonstravimo vaizdinys (Vengeris, 2007).

Programos metu mokinys dažnai sugebėdavo įsijausti į užduotis ir pastebėti savo gebėjimus (11 priedas). Puikiai atsiskleidė „karakulių“ piešimo užduotyje, susikaupęs tapė autoportretą ant veidrodžio, ypatingai pavykusiui laikė projekcinės skulptūros „Aš paukštis“ rezultata. Tačiau nors ir aktualios, bet labai sudėtingos Vytui buvo socialinės temos. Berniukas auga globos namuose, nuolat yra perkeliamas iš vienos įstaigos į kitą, jo skaudžia patirtimi stebėjosi daugelis grupės narių, nors dalis jų taip pat neturi tėvų.

Galima pastebėti, kad baigiamajame piešinyje „Aš esu“ mokinio savęs vaizdas reikšmingai pakitęs. Berniukas save nupiešė jau be asocialumą simbolizuojančių atributų, puikiai savo vaizdą įkomponavo popieriaus lape, detaliau išpiešė veido bruožus ir aplinką.

Savęs vertinimo rezultatai (21 pav.) taip pat rodo reikšmingą pokytį.

21 pav. 4-ojo tiriamojo (Vyta) savybių vertinimas, balais.

Pirminio savęs vertinimo metu balų vidurkis buvo tik 1,67 balo. 21 pav. matome, kad pirminis savęs vertinimas buvo ypatingai žemas. Jis save apibūdino kaip labai negražų, negerą, labai nedarbštų, labai kvailą, nelaimingą ir vidutiniškai draugišką.

Po eksperimentinio programos taikymo savęs vertinimas padidėjo. Nors savęs vertinimas vis dar buvo žemesnis už vidutinišką, tačiau teigiamas pokytis akivaizdus.

Apibendrinant šį atvejį, galima teigti, kad savivokos formavimo programa teigiamai paveikė Vyto savęs vertinimą ir reikšmingai pagerino savivaizdį. Manau, tolesnis dailės terapijos metodų taikymas galėtų dar labiau sustiprinti jo teigiamą savęs suvokimą.

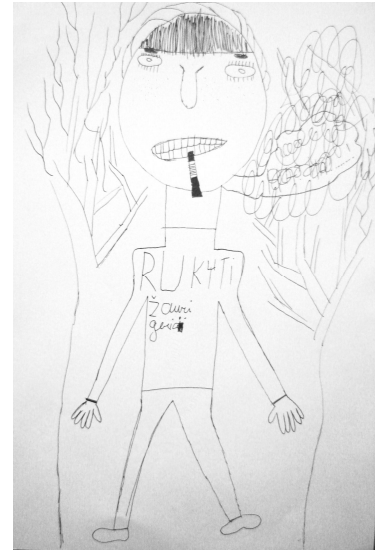
Tyrimo dalyvis Erikas. Eriko „Aš esu“ testas pasižymėjo fantastinių savęs apibūdinimų gausa (žr. 7 priedo 1 lentelę). Tai gali rodyti berniuko neadekvatų savęs suvokimą. Jo demonstratyvus elgesys taip pat rodė stiprų gynybinių reakcijų pasireiškimą. Tačiau užsiėmimų metu jo susikoncentravimas į veiklą, dažnai net jam pačiam netikėtai, duodavo puikius rezultatus (12 priedas). Labai neigiama, net agresyvi nuotaika, išreikšta popieriaus lape, pastebimai virsdavo pakankamai draugiška. Šį pasikeitimą pastebėjo ir kiti grupės nariai. Todėl užsiėmimai jiems suteikė dar didesnę motyvaciją kurti.

22 pav. A

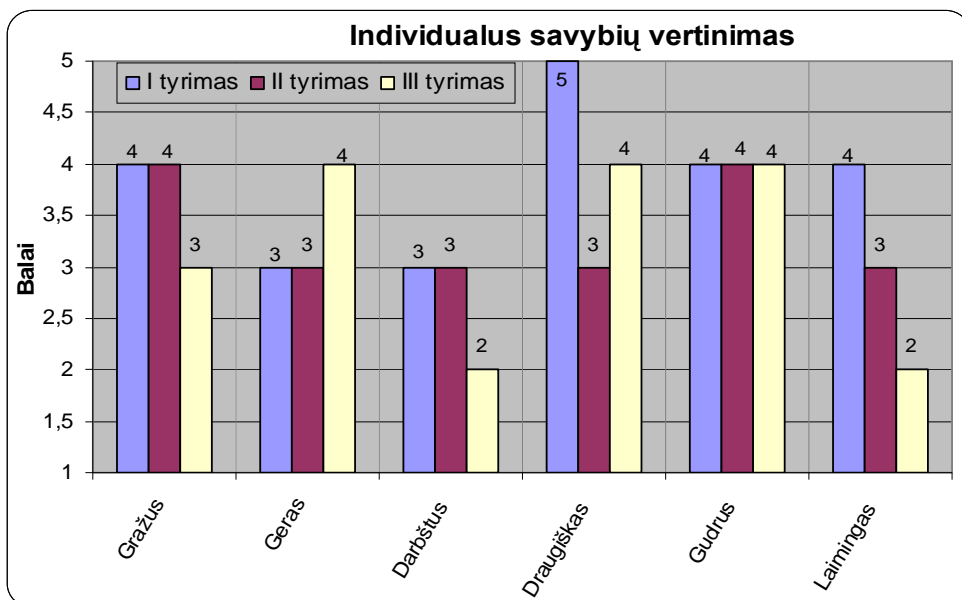

23 pav. B

24 pav. C

Eriko tiriamųjų užduočių pirminiame ir baigiamajame piešiniuose labai ryškiai pastebima žmogaus piešinio schema. Piešinyje A jis save bando atvaizduoti kaip fantastinį super herojų, tai rodo jo savo realaus vaizdo nesuvokimą. Programos užsiėmimų metu ryškiausiai pakitęs žmogaus piešimas pastebimas piešinyje ant veidrodžio. Šį darbą jis atliko itin susikaupęs. Savarankiškai mėgino išgauti tikroviškas savo veido, drabužių spalvas. Labai stebėjosi, kad veidrodžio atvaizde jis toks mažas. Ši pastaba puikiai parodo jo tendenciją save pervertinti.

25 pav. 5-ojo tiriamojo (Erikas) savybių vertinimas, balais.

Savęs poverdinimas atsispindi ir savęs vertinimo testo I tyrime (25 pav.). Šiame tyrime jis save apibūdina kaip labai gražų, gerą, darbštų, ypatingai draugišką, labai gudrų ir labai laimingą. Baigiamojo savęs vertinimo ir savivaizdžio tyrimai parodė, kad savivokos formavimo programa padėjo suvokti realesnį savęs vaizdą bei adekvačiau save vertinti.

Tyrimo dalyvis Nikas. Berniuko pirminio testo „Aš esu“ rezultatai ir baigiamojo testo rezultatai esminių skirtumų neparodė (7 priedo, 1 lentelė). Kaip ir pirmajame, taip ir antrajame Nikas priskyrė save kelioms socialinėms grupėms, nurodė ir teigiamų ir neigiamų bruožų. Galima būtų paminėti, kad pirminio testo metu teigiamų sau priskiriamų bruožų buvo daugiau negu neigiamų, o baigiamojo testo metu situacija pasikeitė ir berniukas sau priskyrė daugiau neigiamų savybių.

Šią situaciją galima būtų paaiškinti programos dailinės raiškos ypatumais. Nikas visada buvo įpratęs manyti, kad dailė, tai kopijavimas nuo knygų, paveikslėlių, trafaretų vedžiojimas. Šias veiklas jis atlikdavo gerai ir jautėsi esąs gabesnis už kitus. Taikant dailės terapijos metodus, kopijavimo ar apibraižymo galimybių nebuvo, todėl jo gebėjimai buvo tokie pat, kaip ir kitų, kai kuriais atvejais ir prastesni. Tik penktojo užsiėmimo metu berniukas jau nebesistengė siekti, kad jo piešinys būtų gražesnis. Ši jausmų piešinių technika (monotipijos) Nikui buvo emociškai priimtinausia.

Daugelio užsiėmimų metu jo susikaustymas, nenoras įsijausti į situacijas, pasakojimus rodė stiprias gynybines reakcijas.

26 pav. A

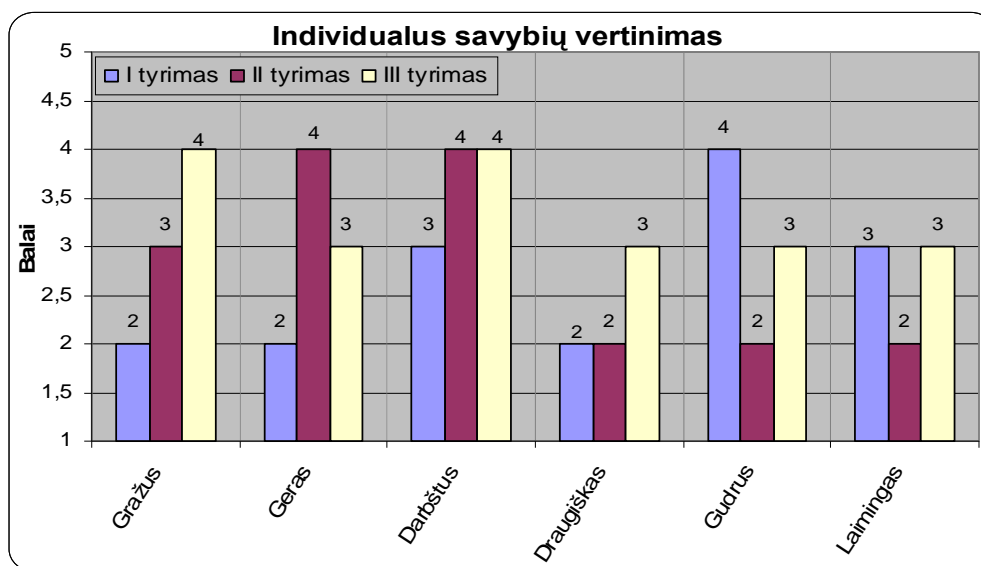
27 pav. B

28 pav. C

Nikas pirminiame piešinyje (A) savąjį aš vaizdą bando paslėpti po kovotojo išvaizda. Nors piešinyje žmogus, palyginti su lapo erdve, proporcingai mažas, tačiau jo ginklai abejose rankose demonstruoja akivaizdžią gynybinę poziciją. Visai kitokias emociškes nuotaikas galima pastebėti

baigiamojo tyrimo piešinyje (C). Šviečianti saulė ir atviri delnai (iki tol berniukas rankas vaizdavo kaip rutuliukus) sukuria piešiniui teigiamą atmosferą.

29 pav. 6-ojo tiriamojo (Nikas) savybių vertinimas, balais.

Pirminio savęs vertinimo tyrimo metu Niko savęs vertinimas buvo šiek tiek žemesnis už vidutinišką (2,67 balo). Tačiau 26 pav. pateikti rezultatai rodo, kad berniukas teigiamai apibūdino tik vieną (kaip labai pasireiškiančią) savybę – labai gudrus. Kiti vertinimai buvo tokie: negražus, negeras, vidutiniškai darbštus, nedraugiškas ir vidutiniškai laimingas. Pusėje teiginių savybės apibūdinamos, kaip neigiamos. Baigiamo tyrimo metu visos savybės apibūdinamos kaip vidutiniškos arba stiprios.

Apibendrinant šį atvejį, galima teigti, kad savivokos formavimo programa paveikė Niko savęs vertinimą ir pagerino savivaizdį. Tačiau gynybinės reakcijos vis dar akivaizdžios jo veikloje gali būti siejamos su kūrybiškumo stoka. Ji gali būti ugdoma tęsiant dailės terapijos metodais pagrįstą programą.

Individualių atvejų analizė patvirtino pastarosios grupės tyrimų rezultatus: dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos formavimo programa teigiamai paveikė visų grupės dalyvių suvokiamą savojo aš bruožų kaitą bei savęs suvokimą kitų atžvilgiu. Ši analizė taip pat atskleidė:

1. programos motyvacinį pobūdį (paaugliai buvo aktyvūs, vyravo teigiamos nuostatos);
2. dailės terapijos atskirų metodų teigiamą poveikį ugdytiniams (keitėsi nuomonės, pasireiškė emocijos ir pan.) .

Išvados

1. Nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai dėl žemesnio socialinio intelekto, negalės stigmos, paauglystei būdingo akceleracijos reiškinių gali turėti adekvataus savęs suvokimo bei vertinimo problemų. Šios problemos gali atsiskleisti vaikų piešiniuose gynybinių reakcijų, mažų siekių, pasyvumo, negebėjimo pasirinkti socialinius vaidmenis požymiais.
2. Atlikus mokslinės literatūros analizę, sukurti meninės raiškos situacijų ir tyrimų modeliai:
 - Meninės raiškos situacijų modelio pagrindą sudarė savęs suvokimo formavimo programa. Ši programa sudaryta, remiantis asmenybę sudarančiais bendraisiais komponentais, pagal kuriuos buvo taikomi savivoką formuojantys dailės terapijos metodai, papildomai naudojami kitų meno terapijos šakų metodai, tuo pačiu aktyvinant ugdytinių sensorinius funkcijas.
 - Trijų ciklų diagnostinis tyrimas, orientuotas į nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savivaizdžio ir savęs vertinimo analizę.
3. Atliktas 12 užsiėmimų trukmės pedagoginis eksperimentas atskleidė dailės terapijos metodų galimybes: motyvuoti programos dalyvius aktyviai veiklai, reikštis teigiamai ugdytinių asmenybės saviraiškai, ugdytiniams atpažinti save socialinio dalyvavimo kontekste, pažinti savo bruožus ir emocijas.
4. Testų ir projekcinio piešinio rezultatai parodė, jog dailės terapijos metodais pagrįsta savivokos formavimo programa teigiamai paveikė visų grupės dalyvių suvokiamų savojo aš bruožų kaitą bei savęs suvokimą kitų atžvilgiu. Lyginant pirminio ir baigiamojo tyrimų rezultatus, savęs suvokimas pakito – mažėjo nepriskiriamų sau savybių (nuo 20% iki 5%), neliko sau priskiriamų fantastinių savybių (nuo 11,7% iki 0%). Taip pat reikšmingai pakito socialinių vaidmenų sau priskyrimas – nuo 6,7% iki 33,3%. Tuo tarpu, savęs vertinimo kaitą, tyrime panaudoti savęs vertinimo tyrimo metodai reikšmingai gali atskleisti tik pirminio neadekvataus (pernelyg aukšto arba pernelyg žemo) savęs vertinimo atvejais.
5. Empiriniai tyrimo duomenys patvirtina hipotezę, kad kryptingai taikomas atitinkamų meninės raiškos situacijų modelis gali efektyviai įtakoti nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs suvokimą, pasireiškiantį savivaizdžio kaita bei labiau adekvačiu savęs vertinimu.

Rekomendacijos

1. Sprendžiant nežymiai sutrikusio intelekto paauglių adaptacijos, savireguliacijos, gynybinių reakcijų pasireiškimo problemas, kaip vieną iš svarbių ir efektyvių priemonių galima laikyti ugdytinių savivokos formavimą.
2. Siekiant didesnės paauglių veiklos motyvacijos, efektyvesnių integruoto ugdymo proceso rezultatų, naudoti dailinę raišką, kaip integralią, normalizacijos principus atitinkančią priemonę.
3. Savivokos programos modeliavimui naudinga taikyti ekspresyvius, projekcinius, simbolių bei talismanų kūrimo, piešimo ant veidrodžio ar stiklo metodus. Programos veiksmingumui būtini įvadiniai – susipažinimo ar atsipalaidavimo, grupės priėmimo užsiėmimai; taip pat programos užbaigimo užsiėmimai, akcentuojant sukauptą patirtį ir programos pabaigą.
4. Siekiant sužadinti savęs pažinimo motyvaciją, naudoti kuo didesnę priemonių įvairovę. Tai turėtų būti ne tik piešimo tapybos ar lipdymo priemonės, bet ir įvairios buitinės atliekos, gamtinės medžiagos, spalvoti žurnalai, nuotraukos bei įvairaus formato popierius.
5. Formuojant savivaizdį dailės terapijos užsiėmimuose, derinti kitų meno terapijos šakų metodus: dramos, muzikos, šokio ir judesio, pasakų, žaidimų terapijos. Siekiant emocinio įsijautimo, geresnio temos suvokimo, atkreipti dėmesį, kad naudojami metodai stimuliuotų įvairias funkcijas: regėjimo, klausos, lytėjimo, judesio koordinavimo, skonio ir kvapo receptorių, kalbos.
6. Paauglių savivokos formavimo programas rekomenduojama vykdyti grupėse, kadangi šio amžiaus ugdytiniams svarbus bendraamžių supratimas ir palaikymas, galima lengviau pritaikyti ir naudoti bendravimo, žaidybinius, dramos, judesio terapijos metodus.
7. Ugdomąją veiklą, nukreiptą į savivokos ugdymą, organizuoti neformalaus ugdymo užsiėmimų metu, taikant asmenybės komponentus atitinkančių temų ciklą mokslo metų eigoje, grupę formuojant iš 6–10 asmenų.

Literatūra

1. Accessible books for students with disabilities.
<http://www.globalgiving.com/pr/400/proj367a.html> (žiūrėta 2008-12-12)
2. Ališauskas, A. (2003). Vaikų raidos ypatingumą ir specialiųjų ugdymosi poreikių pažinimas ir įvertinimas. *Specialiojo ugdymo pagrindai*. Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
3. Ališauskas, A., Vaičienė, Ž. (2005). Sutrikusio intelekto moksleivių socialinio supratingumo ir ugdymo formos ryšys. *Mokslo darbai. Socialinis darbas*. Nr. 4(2), p. 120-131. Vilnius: MRU.
4. Allport, G. W. (1998). *Tapsmas. Svarstymai apie asmenybės psichologiją*. Vilnius: Vaga.
5. Anderson, E. F. (1994). *Art-centered education and therapy for children with disabilities*. Springfield: Charles c Thomas. Publisher.
6. Bendorienė, A., Bogušinė, V. (Sud.). *Tarptautinių žodžių žodynas*. (2008). Vilnius: Alma littera.
7. Brazauskaitė, A. (2001). *Žymaus ir vidutinio protinio Atsilikimo vaikų savivokos ugdymas daile*. Daktaro disertacija. Vilniaus pedagoginis universitetas.
8. Charles, C. M. (1999). *Pedagoginio tyrimo įvadas*. Vilnius: Alma littera.
9. Černiauskaitė, Gintilienė, (2000). Adaptyvaus elgesio vertinimo svarba diagnozuojant vaiko protinį atsilikimą. *Medicina*. Nr. 36(1), p. 54-60.
10. Dalley, T. (2004). *Dailė kaip terapija*. Vilnius: Apostrofa.
11. Daniel, P. H., James, M. K. (2003). *Ypatingieji vaikai*. Specialiojo ugdymo įvadas.
12. Dapkutė, A.(2003). *Kalba be žodžių*. Vilnius: VĮ Rafaelis.
13. Elijošienė, I. (2003). Vaikai turintys intelekto sutrikimų. *Specialiojo ugdymo pagrindai*. Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
14. Evensen, L. S. M., (2008). *Expressive Arts Pedagogic, oral story teller/poet/international speaker*. B.Sc., University of Oslo. The fable Lab Creative Workshops, Oslo, Norway.
www.freewebs.com (žiūrėta, 2009-01-15)
15. Gage, N. L., Berliner, D. C. (1994). *Pedagoginė psichologija*. Vilnius: Alma littera.
16. Galkienė, A. (2003). *Pedagoginė sąveika integruoto ugdymo sąlygomis*. Šiauliai: ŠU leidykla.
17. Geringova L. (Čekija). (2008). *Dailės terapija: poveikis ir galimybės*. Seminaro medžiaga. Šiaulių universiteto tęstinių studijų institutas.
18. Gučas, A. (1990). *Vaiko ir paauglio psichologija*. Kaunas: Šviesa.
19. Jovaiša, L. (2007). *Enciklopedinis edukologijos žodynas*. Vilnius: Gimtasis žodis.

20. Juodraitis, A. (2004). *Asmenybės adaptacija: kintamųjų sąveika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
21. Kaffemanas, R., Leikus, N. (2003). *Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių charakterio ir požiūrio į socialinę aplinką ypatumai*. Specialusis ugdymas. Nr. 1(8) Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
22. Kalmanowitz, D., Kasabova, Sh. (2004). *Art therapy in school. Working with Children who have Experienced Political Violence and Torture*. London: Medical foundation.
23. Kepalaitė, A. (2008). *Grupės ir grupiniai procesai*. Kaunas: VDU.
24. Kočiūnas, R. (1999) Egzistencinis patyrimas ir grupinė terapija. *Grupinė psichoterapija Lietuvoje*. – Vilnius: Via Rect., p. 104-126.
25. Kučinskienė, R. (2006) *Dailės terapija*. Seminarų užrašai. Vilnius: Kronta.
26. Lapėnienė, A. (2005). *Mokymosi procesas meditacinėje priemonių sistemoje*. Daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas.
27. Legkauskas, V. (2008). *Socialinė psichologija*. Vilnius: Vaga.
28. Leliūgienė, M. (2002). *Dailės terapijos taikymo galimybės*. Vilnius.
29. Statistikos departamento duomenys. (2008). *Lietuvos vaikai*.
www.stat.gov.lt/lt/search/?query=lietuvos+vaikai (žiūrėta 2008-11-10).
30. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas. *Dėl specialiųjų poreikių asmenų priskyrimo specialiųjų ugdymosi poreikių grupei tvarkos*. Nr.3672. Valstybės žinios. Nr. 84, 2002.
31. Lowenfeld V., Brittain W. L. (1987) *Creativ and Mental Growth*. New York: Macmillan publishing company.
32. McNiff, S. (1992). *Art as medicine: creating a therapy of the imagination*. Shambala Publications, Inc.
33. McNiff, S. (2009) *Art – Based Research*. London and Philadelphia: Jessica Kingsly Publishers.
34. Maslow A. H. (2006). *Motyvacija ir asmenybė*. Vilnius: Apostrofa.
35. Mauro, M. K. (1998). The Use of Art Therapy in Identity Formation. Hiscox, A. R., Calisch, A. C. (eds.). *Tapestry of Cultural Issues in Art Therapy*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, p. 134-153.
36. Mikelkevičiūtė, J. (2002). *Taikomosios fizinės veiklos poveikis nežymiai protiškai atsilikusių paauglių savęs vertinimui ir fizinės kompetencijos suvokimui*. Daktaro disertacija. : socialiniai mokslai, edukologija. Kaunas.
37. Myers, D. G. (2000). *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

38. Oklachander, V. (2007). *Langas į vaiko pasaulį. Geštalto psichoterapija vaikams ir paaugliams*. Kaunas: Žmogaus psichologijos studija.
39. Piličiauskas, A. (2005). Neigaliųjų meninio ugdymo ypatumai ir nuostatos. Piličiauskas, A. (sud.). *Meninis neigaliųjų ugdymas. Metodikos ir terapijos aspektai*. Vilnius: Kronta, 2005.
40. Radzevičienė, L. (2003). *Vaikų, turinčių specialiųjų poreikių, psichosocialinė raida*. VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
41. Rogers, C. R. (1985). *On Becoming a Person: a Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
42. Ruškus, J. (2002). *Negalės fenomenas*. Monografija. VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
43. Ruškus, J., Mažeikis G. (2007). *Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas*. Kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija. Monografija. VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
44. Sinkevičienė, S. (2008). *Sutrikusios raidos vaikų savęs suvokimo formavimas žaidybiniame veikloje*. Magistro darbas. Vilniaus pedagoginis universitetas.
45. *Specialiųjų poreikių asmenų sutrikimų ir jų laipsnių nustatymo ir specialiųjų poreikių asmenų priskyrimo specialiųjų ugdymosi poreikių grupei tvarka*. 2002 m. liepos 12 d. įsakymas Nr. 1329/368/98. Vilnius.
46. Vaitkevičienė, A. (2006). *Vidutiniškai sutrikusio intelekto jaunuolių aš veiksmingumo lavinimas edukacinėmis situacijomis skatinant dailinę raišką*. Daktaro disertacija. Šiaulių universitetas.
47. Vaitkevičienė, A. (2002). Egotransdencijos galimybė dailės pamokoje. Piličiauskas, A. (sud.) *Neigaliųjų meninis ugdymas: psichologinės reabilitacijos ir socializacijos galimybės*. Vilnius: LAMUC.
48. Valickas, G. (1991). *Asmenybės savęs vertinimas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
49. Vengeris, A. (2007). *Psichologiniai piešinių testai*. Vilnius: Presviko.
50. Vilkelienė, A. (2003) *Ypatingųjų vaikų integruotas muzikinis ugdymas*. Specialioji meno pedagogika. Vilnius: Kronta.
51. Žukauskienė, R. (2002). *Raidos psichologija*. Vilnius: Margi raštai.
52. Киселева, М. В. (2007). *Арт-терапия в практической психологии и социальной работе*. Санкт-Петербург: Речь.
53. Копытин, А. И. (2001). *Системная арт – терапия*. Практикум по психотерапии. Санкт-Петербург: Питер.
54. Копытин, А. И., Корт, Б. (2007). *Техника аналитической арт – терапии: исцеляющие путешествия*. Санкт-Петербург: Речь.
55. Рыбакова, С. Г. (2007). *Арт-терапия для детей с ЗПР*. Санкт-Петербург: Речь.

56. Лебедева, Л. Д. (2003). *Практика арт терапии – подходы, диагностика, система занятий*. Санкт- Петербург: Речь.
57. Лебедева, Л. Д., Никонорова, Ю. В. Тараканова, Н. А. (2006). *Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии*. Санкт- Петербург: Речь.
58. Мадрер Л. (2007). *Цветной мир. Групповая арт – терапия, работа с гетми*. Москва.

Inga Kuzineviciene

POSSIBILITIES AND EFFECT OF ART THERAPY METHODS INFORMING SELF –
PERCEPTION FOR INSIGNIFICANTLY INTELLECTUALLY IMPAIRED TEENAGERS

The Master's Degree Thesis

Summary

The theoretical analysis of the study enables stating that the insignificantly mentally handicapped young people because of lower social mentality, the stigmas of disability, the acceleration phenomenon typical for the youth, may cause the problems of adequate self-awareness and self-evaluation.

Hypothesis: directly applied a certain art training model may effectively influence the self-awareness of mentally handicapped young people that appears in alternation of self-image and more adequate self-evaluation.

The study was performed using the method of pedagogic experiment, the aim of which was to reveal the abilities of art therapy methods and the influence on the mentally handicapped people while forming their self-awareness.

Using the results of literature analysis two models were created and performed.

- The situational model of art training that insures the perspectives of self-awareness through self-realization.
- The model of the study that presents the ability of self-image and self-evaluation analysis of results.

This research was performed on randomly chosen six mentally handicapped teenagers.

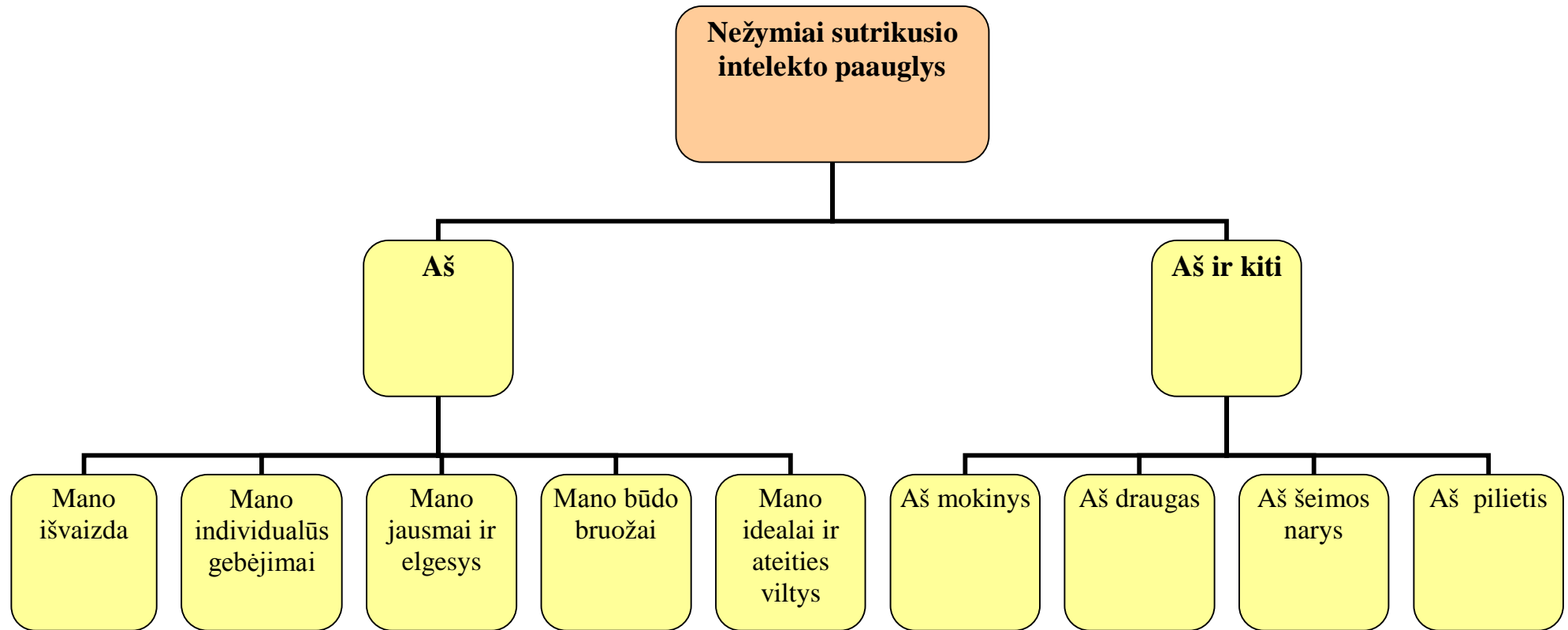
In the empirical part of the study the results of the test of self-image and self –evaluation of mentally handicapped teenagers are analyzed and individual analysis of certain cases revealed the most important *conclusions* of the research:

1. The research method of self-evaluation used in this study may significantly reveal the formation of self-evaluation and it changes only in the primary inadequate (too high or too low) self- evaluation cases.
2. According to self-evaluation measures tests and projective drawings the results demonstrate that the methods of art therapy positively influence the understanding of personality change of all members of the group and also self-awareness to the others.
3. The empirical data of research proves the hypothesis that directly applied art training methods can effectively influence the self-awareness of mentally handicapped young people that accrurs in self-image change and more adequate self-evaluation.

Keywords: art therapy, mentally handicapped, self-awareness, self-evaluation, pupils with special needs.

PRIEDAI

ASMENYBĒS STRUKTŪRINĒS DALYS

**NEŽYMIAI SUTRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SAVĖS PAŽINIMO
PROGRAMOS UŽSIĖMIMŲ TEMINIS IŠPLANAVIMAS**

<i>Pažinimo sritis</i>	<i>Tema</i>	<i>Priemonės</i>	<i>Metodai</i>
Tiriamos užduotys	„Aš esu“ bei savęs vertinimo testai.	A4 popierius, tušinukas.	Individualus darbas.
Aš	„Mano vardas“ – savo vardo priėmimas, susipažinimas.	A4 popierius, grafinės priemonės.	Pokalbis, individuali meninė raiška, aptarimas.
	„Karakuliai“ – atsipalaidavimas ir individualios refleksijos skatinimas.	A4 popierius, pieštukas, spalvotos kreidelės, flomasteriai.	Pokalbis, darbas grupėje (piešiniai, teksto kūrimas), individuali tekstų analizė, aptarimas.
	Autoportretas ant veidrodžio – savo išvaizdos tyrinėjimas.	Veidrodžiai, skaidri plėvelė, guašas, dviejų storių teptukai, paletė.	Pokalbis, individuali meninė raiška, aptarimas.
	„Mano dienos: bloga ir gera“ – individualių gebėjimų akcentavimas	Plastilinas, A4 popierius, raizymo priemonė.	Pokalbis, individuali meninė raiška, aptarimas.
	„Aš saulė“ – dinaminai jausmų piešiniai pirštais, monotipijos.	A4 ir A1 popierius, guašas, vaizdinė priemonė (veidukai), klėjai.	Individuali meninė raiška, bendras darbas, aptarimas.
	„Aš paukštis“ – projekcinė skulptūra akcentuojant būdo bruožus.	Laikraščiai, pakavimo plėvelė, klėjai, lipni juosta, purškiami dažai.	Pokalbis, vaizduotės pratimai, individuali meninė raiška, aptarimas.
	Foto koliažas „Mano idealai ir ateities viltys“	A4 popierius, spalvoti žurnalai, žirkklės, klėjai, kreidelės, flomasteriai.	Pokalbis, individuali meninė raiška, aptarimas.
Tiriamos užduotys	„Aš esu“ bei savęs vertinimo testai.	A4 popierius, tušinukas.	Individualus darbas.
Aš ir kiti	„Klasės portretas“ – individualių ir bendrų savybių akcentavimas klasės kontekste.	A3 popierius, dailinės raiškos priemonės.	Žaidybinė veikla „Aš grupėje“, individuali meninė raiška, aptarimas.
	„Mūsų simbolis“ – draugų grupės bendrumų akcentavimas.	Vaizdinės simbolių priemonės, kreidelės, audio priemonės.	Muzikinis žaidimas „Daryk kaip ir aš“, meninė raiška ant rankų, aptarimas.
	„Gyvūnų šeima“ – projekcinis šeimos piešinys.	Lapeliai su gyvūnų vardais, A3 popierius, dailinės raiškos priemonės.	Draminis žaidimas „Atspėk kas aš?“, individuali meninė raiška, aptarimas.
	„Mandala“ – bendras gyvos sistemos pavyzdys	A1 popierius, dailinės raiškos priemonės.	Pokalbis, bendras darbas, aptarimas.
	Talismanų krepšelis – užsiėmimas akcentuojant pabaigą.	Krepšeliai, asmeniniai daiktai, gamtinės ir meninės priemonės.	Pokalbis, individuali meninė raiška, aptarimas.
Tiriamos užduotys	„Aš esu“ bei savęs vertinimo testai.	A4 popierius, tušinukas.	Individualus darbas.

SAVĖS VERTINIMO TIRIAMOJI UŽDUOTIS

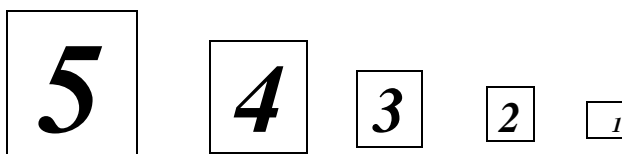
Tiriamųjų užduočių metu mokiniams buvo pateikti savęs vertinimo testai.

Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių savęs vertinimo testo pavyzdys:

<p><i>Gerbiami mokiniai,</i> <i>Jums pateikiamas testas, kuriuo siekiama atskleisti kaip Jūs vertinate save.</i> <i>Lentelėje jums pateikiamos 6 savybės. 5 balų sistemoje įvertinkite nurodytas savybes. Jei vertinama savybė labai stipri įrašykite – 5, jei stipri – 4, jei vidutiniška – 3, jei silpna – 2, jei labai silpna – 1.</i></p>					
GRAŽUS	GERAS	DARBŠTUS	DRAUGIŠKAS	GUDRUS	LAIMINGAS
Data			Vardas..... (naudojamas simbolis, ar išgalvotas vardas)		

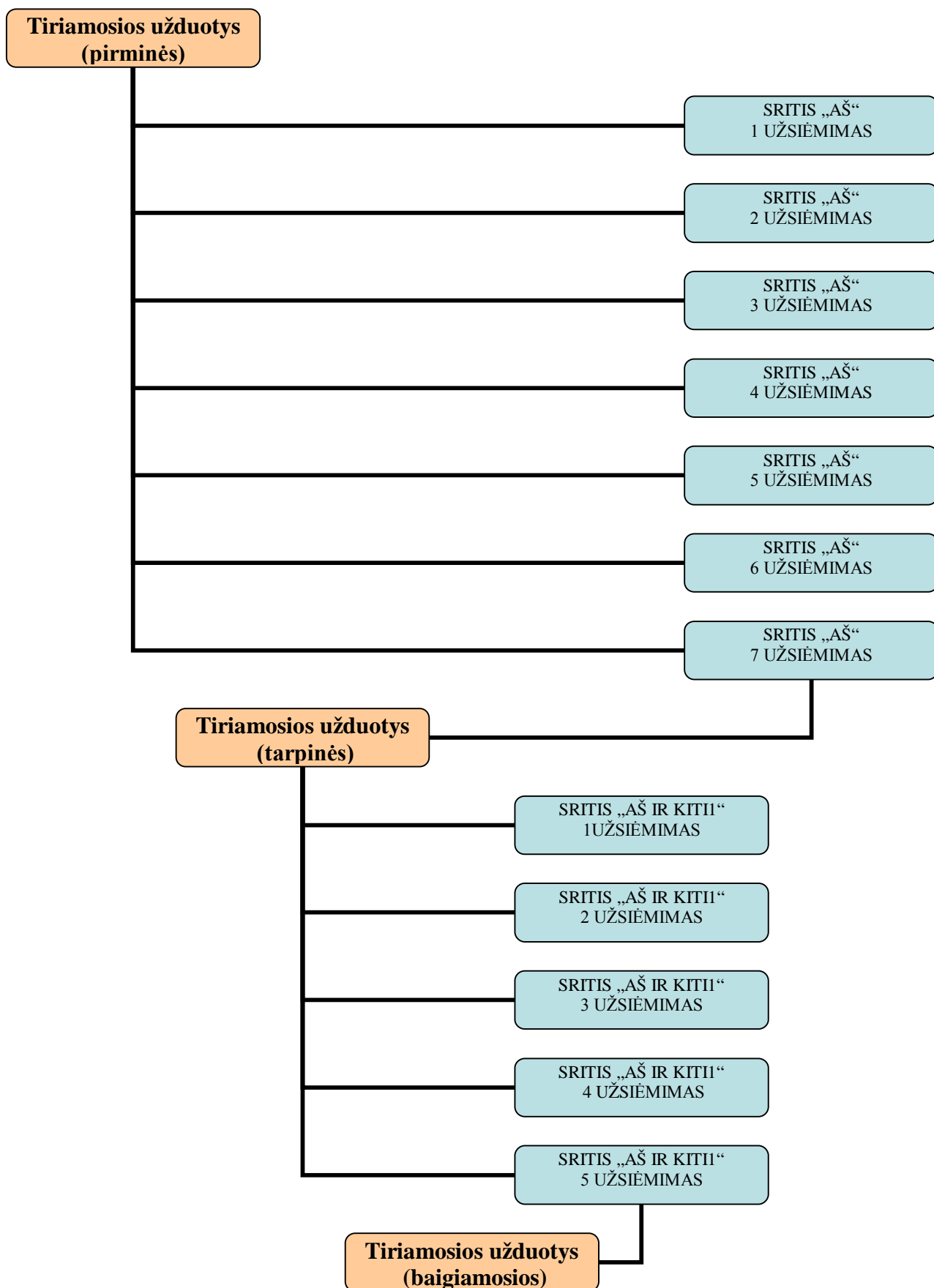
Testo metu buvo naudojamos papildomos priemonės:

- pateikiamas ir aptariamas pirminis pavyzdys, nesusijęs su charakteringomis asmens savybėmis, pvz. šiandieninė sveikata.
- skirtingų dydžių skaičių kortelės, kurios padėjo sustiprinti balų reikšmės įspūdį.

- užduodami klausimai, siejant savybės apibūdinimą su skaičiumi. Pavyzdžiui, vertinant savo grožį buvo pateikti šie klausimai:
 - Įvertinkite prašau, ar jūs esate gražus? Ar este ypatingai gražus (atkreipiamas dėmesys į 5 balų kortelę)? Ar este labai gražus (dėmesys - į 4 balų kortelę)? Ar este gražus (rodoma 3 balų kortelė)? Ar este nelabai gražus (dėmesys – 2 balų kortelė)? Ar esate labai negražus (dėmesys atkreipiamas į 1 kortelę)?

PEDAGOGINIO EKSPERIMENTO SCHEMA

**PIRMINĖS IR BAIGIAMOSIOS TYRIMO UŽDUOTIES
„AŠ ESU“ MERGAIČIŲ PIEŠINIAI**

Elenos pirminis piešinys

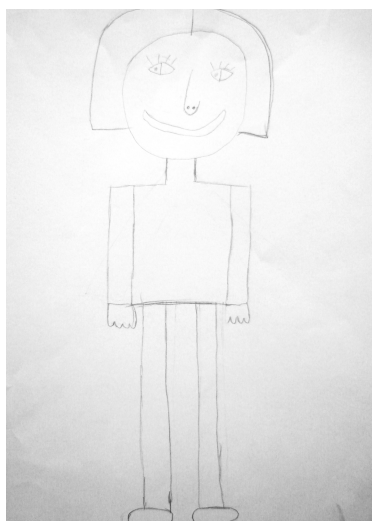
Elenos baigiamasis piešinys

Astos pirminis piešinys

Astos baigiamasis piešinys

Valės pirminis piešinys

Valės baigiamasis piešinys

**PIRMINĖS IR BAIGIAMOSIOS TYRIMO UŽDUOTIES
„AŠ ESU“ BERNIUKŲ PIEŠINIAI**

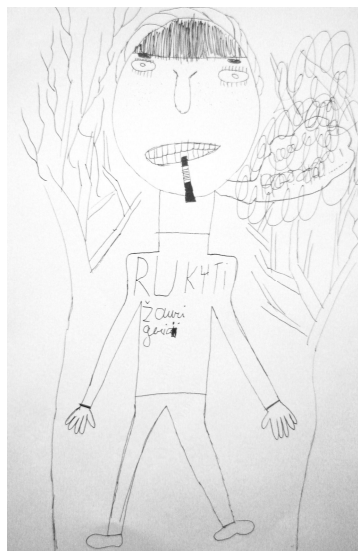
Vyto pirminis piešinys

Vyto baigiamasis piešinys

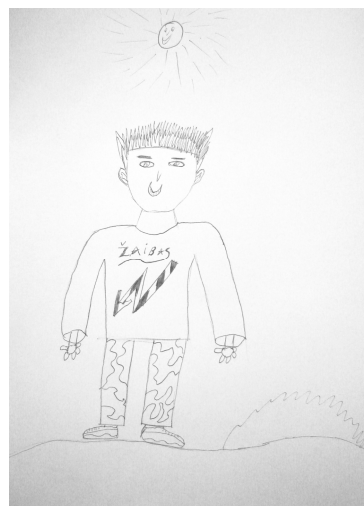
Eriko pirminis piešinys

Eriko baigiamasis piešinys

Niko pirminis piešinys

Niko baigiamasis piešinys

STATISTINIAI TYRIMŲ DUOMENYS

1 lentelė. Statistinio priskiriamų sau savybių pasiskirstymo I ir III tyrimo metu duomenys

Vardas	Elena (po 10 s.)		Asta (po 10 s.)		Valė (po 10 s.)		Vytautas (po 10 s.)		Erikas (po 10 s.)		Nikas (po 10 s.)		Viso (po 60s.)	
	I	III	I	III	I	III	I	III	I	III	I	III	I	III
neigiama	1	-	2	-	5	1	6	6	2	2	1	4	17	13
teigiama	3	4	2	4	3	7	-	-	2	3	7	2	17	20
neutrali	-	1	-	-	1	-	1	1	1	1	-	1	3	4
socialinė	-	4	-	4	1	2	1	3	-	4	2	3	4	20
nejvardino	6	1	6	2	-	-	-	-	-	-	-	-	12	3
fantastinė	-	-	-	-	-	-	2	-	5	-	-	-	7	-

2 lentelė. Statistiniai kiekvieno grupės nario savęs vertinimo duomenų vidurkiai

Vardas	Elena			Asta			Valė			Vytautas			Erikas			Nikas		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Gražus	2	4	4	3	3	3	1	2	4	1	2	2	4	4	3	2	3	4
Geras	3	2	2	3	4	4	3	3	3	2	2	2	3	3	3	2	4	3
Darbštus	2	3	3	3	3	3	3	3	3	1	2	2	4	3	3	3	4	4
Draugiškas	4	3	3	4	4	4	3	2	4	3	2	2	5	3	4	2	2	3
Gudrus	2	3	4	3	3	4	2	3	2	1	1	2	4	4	4	4	2	3
Laimingas	2	2	2	3	3	3	2	2	3	2	2	3	4	3	2	3	2	3
Vidurkis	2.5	2.8	3	3.17	3.3	3.5	2.33	2.5	3.17	1.67	1.83	2.17	4	3.3	3.17	2,67	2,8	3,3

3 lentelė. Statistiniai kiekvienos vertinamos savybės duomenų vidurkiai

Savybė	Gražus			Geras			Darbštus			Draugiškas			Gudrus			Laimingas		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Elena	2	4	4	3	2	2	2	3	3	4	3	3	2	3	4	2	2	2
Asta	3	3	3	3	4	4	3	3	3	4	4	4	3	3	4	3	3	3
Valė	1	2	4	3	3	3	3	3	3	3	2	4	2	3	2	2	2	3
Vytautas	1	2	2	2	2	2	1	2	2	3	2	2	1	1	2	2	2	3
Erikas	4	4	3	3	3	4	3	3	2	5	3	4	4	4	4	4	3	2
Nikas	2	3	4	2	4	3	3	4	4	2	2	3	4	2	3	3	2	3
Vidurkis	13	18	20	16	18	18	15	18	17	21	16	20	16	16	19	16	14	16

Elenos programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Bitė“. Keizerzonių technika.

2 pav. „Braškės“. Jausmų piešiniai.

3 pav. „Aš puošnus gaidys“.

4 pav. Autoportretas.

5 pav. „Mano norai“.

6 pav. „Grupės portretas“

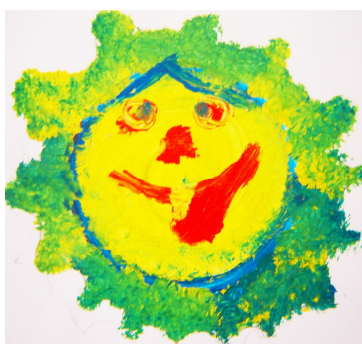

7 pav. „Gyvūnų šeima“

Astos programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Šuniukas“

2pav. „Idiotiška nuotaika“

3 pav. „Saulės šviesa“

4 pav. „Aš gulbė“.

5 pav. Autoportretas.

6 pav. „Mano norai“.

7 pav. „Vilė pavydi“ Grupės portretas.

8 pav. „Gyvūnų šeima“

Elenos programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Liepsnojanti žvakė“

2 pav. „Laiminga nuotaika“

3 pav. „Medžiai“

4 pav. „Pasipūtus zylė“

5 pav. Autoportretas

6 pav. „Mano norai“

7 pav. „Grupės portretas“

8 pav. „Gyvūnų šeima“

Vyto programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Kosminis laivas“ .

2 pav. „Karvė“. Jausmų piešiniai.

3 pav. „Aš kregždė“ .

4 pav. Autoportretas.

5 pav. „Mano norai“.

6 pav. „Grupės portretas“

7 pav. „Gyvūnų šeima“

Eriko programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Antinas“. Keizerzonių technika.

2 pav. „Pyktis ir neapykanta“. Jausmų piešiniai.

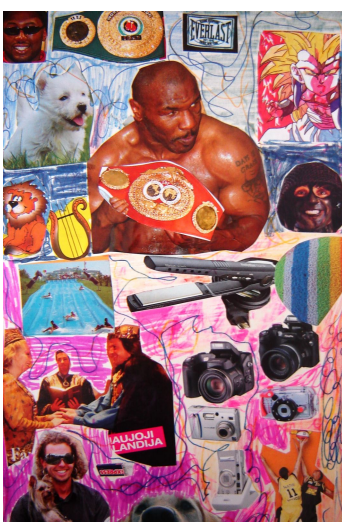
3 pav. „Kaukė“.

4 pav. „Paukštis“

5 pav. Autoportretas.

6 pav. „Mano norai“.

7 pav. „Grupės portretas“

7 pav. „Gyvūnų šeima“

Niko programos metu sukurti individualios raiškos darbai

1 pav. „Vizitinė kortelė“

2 pav. „Didelė raketa“

3 pav. „Užsispyręs“

4 pav. „Banga“

5 pav. Autoportretas

6 pav. „Mano norai“

7 pav. „Gyvūnų šeima“